

סימן א גדר עץ

- מבוא 3
- פרק א: ראיות לטומאה בצמחים עשבוניים 3
- דוגמאות לצמחים רכים וחד שנתיים שכלים שנעשו מהם מקבלים טומאה 3
בתו"כ משמע שטומאה זו מדאורייתא 7
כמו כן משמע מכך שלא הוזכרה
גזירת חכמים בדבר 8
ראיות שכלי מעלי האילן מקבל טומאה 8
- פרק ב: ראיות נגדיות 9
- מהסוגיה על מפץ ש"אין לו טהרה במקווה" למדו ראשונים שצמחים רכים
אינם "עץ" 9
בירור המשנה בכלים שמה שנברא ביום השלישי "יש בו
טומאה" 10
"חבל של מגג" בפרה – האם משום שהמגג אינו ראוי
לטומאה? 11
- פרק ג: המחלוקת על כלי קש וטעמה 12
- רבי עקיבא וריב"נ נחלקו על כלי קש, והגמ' מקשרת זאת לסנדל הסיידים 12
לדעת רש"י הם נחלקו האם הקש הוא עץ, אך בראשונים יש טעמים נוספים
למה ריב"נ מטהר 12
לפי גרסת המשנה המחלוקת עוסקת גם במחצלת,
ואילו לפי גרסת הגמרא המחלוקת עוסקת בכוורת ושפופרת בלבד 15
ראיות שהמחלוקת עוסקת בקש ולא בקנים, בניגוד לגרסת כמה ראשונים 16
הקנה הוא אילן לכל דבר 18
הקישור בסוגיה בין כוורת ושפופרת לבין
סנדל מוכיח שאין חילוק מהותי בין טומאת מת למדרס בעניין החומר הנטמא
21
בירור דברי ר' שמעון שפקועות דומות לכלי הקש 21
פסק ההלכה
במחלוקת התנאים 23
הרמב"ן פסק שכלי הקש טהורים, אך לא משום שאינם
"עץ" 24
סיכום וחיוזוק המסקנה שכל הצמחים נטמאים מדאורייתא 26
- פרק ד: המושג "עץ" 27
- בלשון המקרא, לפעמים גם עצים רכים וחד שנתיים נקראו "עץ" 27
כך גם
בלשון חז"ל 28
מחלוקת הראשונים מה נכלל ב"יוצא מן העץ" 29
בשריפת פרים הנשרפים, גם קש ותבן נכללו ב"עצים" 30
בנגעי בתים,
מצאנו שזרעים שסיכך בהם נטמאים 31
לדעת הרא"ש פירוש הדבר שדינם
כעץ 32
הסוגיה על פינוי חבילי קנים מבית המנוגע, לדעת תוס' משמעה
שהם "עץ", ומשמע שאף חבילי קש 34
סיכום 35

36 פרק ה: שיטות הראשונים

שיטת הרמב"ם: כל הצומח הוא "עץ" 36 ◊ שיטת תוס' בתירוץ הראשון: קש נטמא מדאורייתא 36 ◊ נחלקו המפרשים על היקף החידוש לגבי הקש, והאם הוא נאמר רק לפי שיטת תנאים מסוימת 37 ◊ תירוץ זה לא מסביר את כל הדוגמאות לטומאה בצמחים רכים 40 ◊ שיטת תוס' בתירוץ השני: טומאת הקש מדרבנן 40 ◊ דין עלי האילנות לשיטת תוס' 41 ◊ שיטת ראשונים נוספים: רש"י 42 ◊ ראב"ד 42 ◊ שיטת הר"ש והסתירות בה 43 ◊ סמ"ג 45 ◊ רמב"ן 45 ◊ רשב"א 46 ◊ מאירי 46 ◊ רוב האחרונים הכריעו כדעת הרמב"ם שכל הצומח הוא "עץ" 47 ◊ סיכום 48

49 סיכום כללי ומסקנות

ביסוס ההכרעה כדעת הרמב"ם, שכל הצמחים מק"ט מדאורייתא 49

סימן א גדר עץ

מבוא

בתורה נמנו הכלים המקבלים טומאה: "מכל כלי עץ או בגד או עור או שק, כל כלי אשר יעשה מלאכה בהם" (ויקרא יא, לב). המונח "עץ" בכמה תחומים בהלכה, כגון במצוות התלויות בארץ או ברכות הנהנין, הוא סוג מובחן מכלל הצומח, ומדובר בדרך כלל על אילן המתקיים מספר שנים. יש לברר, אפוא, מהו ה"עץ" לעניין קבלת טומאה.

הרמב"ם (הל' כלים פ"א הי"ג) הגדיר לעניין זה את כל הצומח כ"עץ", וכתב: "כל הכלים העשויין מן הגומא ומן הערבה ומן הקנים ומן כפות התמרים ומן העלין והשריגין ומקליפי אילנות ומן החלף, כגון הקפיפות והטרסקלין והמחצלאות והמפצות, הכל בכלל כלי העץ, שהכל גדל מן הארץ כעץ". לעומת זאת התוספות (שבת סו ע"א ד"ה כוורת ופד ע"א ד"ה מפץ) סוברים שכלים העשויים מצמחים מסוימים אינם "כלי עץ" ואין להם טומאה, על כל פנים מדאורייתא, אלא אם כן הכלי מיועד למדרס (פרטי שיטתם יידונו בפרק ה). סימן זה מוקדש לביור המקורות הנוגעים למחלוקת זו. לשאלה מהו ה"עץ" לעניין טומאה יש השלכות על הבנת סוגיות נוספות, כגון עניינו של המפץ (שבת פד ע"א), ולפיכך כמה עניינים בסימן זה יתבארו בהרחבה בסימן הבא.

פרק א: ראיות לטומאה בצמחים עשבוניים

מצאנו בדברי חז"ל כמה ראיות לקבלת טומאה בכלים מצמחים עשבוניים (כלומר, שאינם קשיחים כעץ, וניתן, למשל, לקפל אותם). מרבית הראיות עוסקות בצמחים חד שנתיים, שאינם נחשבים "אילן" לעניין ברכות הנהנין, ואעפ"כ הם נחשבים "עץ" לעניין טומאה.

א. כלים פי"ז מט"ו: "העושה כיס מעור המצה, מן הנייר, טמא". הנייר שבימי חז"ל נעשה מגומא הפפירוס (ראה סי' ז), שהוא צמח עשבוני (רב שנת'י), ומכאן מוכח שכלי קיבול מצמחים רכים אף הוא מק"ט¹.

1 כך פירש הרמב"ם וכן משתמע משתיקת כל המפרשים, ש"מן הנייר" היינו "או מן הנייר". המהר"ם המובא בתוס' יו"ט פירש אחרת, שהעושה כיס מן הנייר טמא רק אם צירף אותו לעור המצה. לדיון בפירושו ראה סי' ז עמ' 279.

- ב. שם מי"ז: "מחצלת הקש ושפופרת הקש רבי עקיבא מטמא ורבי יוחנן בן נורי מטהר". "קש" הוא, בדרך כלל, פסולת התבואה מחמשת מיני הדגן.² מכאן למדנו שלפחות לדעת רבי עקיבא, שהלכה כמותו מחברו, כלים מצמחי הדגן מקבלים טומאה. כמו כן נאמר במקומות אחרים שכוורת הקש מקבלת טומאה (כלים פט"ו מ"א ואהלות פ"ח מ"ג). על שיטת ריב"נ וטעם מחלוקתם ראה להלן פרק ג.
- ג. שם פכ"ד מ"י: "שלשה מפצים הן: העשויה לשיבה - טמאה מדרס; של צבעין - טמא טמא מת; ושל גתות - טהור מכלום" (מפני שאינו אלא לכיסוי. רמב"ם). המפץ הרגיל עשוי שיפה וגמי, שהם צמחים רכים.³ מכאן שיש לו טומאת מת, כלומר, אע"פ שאינו ראוי למדרס.
- ד. פרה פ"ה מ"ג: "קרואה שהטבילוה במים שאינן ראויין לקדש - מקדשין בה עד שתיטמא. נטמאה - אין מקדשין בה". גם בכלים פ"ג מ"ה בעניין "חידוק הקרויה", תוספת חיזוק לקרויה, מבואר שהיא מקבלת טומאה. הקרויה היא דלעת, צמח חד שנתי.⁴

2 פיה"מ אהלות פ"ח מ"ב: "קש הוא תבן של חמשת המינין", וראה תוספתא סוכה פ"א ה"ו: "סיככה בשובלין, אם היה הקש מרובה על הדגן כשירה", וביק"ר פרשה יד, ו: "כאדם שזורה ונותן תבן בפני עצמו וקש בפני עצמו כדי שיעמיד את הדגן על בוריו". להבחנה בין "קש" ל"תבן" ראה רש"י בשבת לו ע"ב ד"ה קש, תוס' שם ד"ה כירה ובאריכות ב'ראש יוסף' שם. מסקנתו, ש"קש" הוא פסולת התבואה שנשארת בשדה אחרי הקציר, בין אם היא מחוברת לקרקע ובין אם היא תלושה, ואילו "תבן" הוא תוצר מעובד של קש חתוך, שמיועד לבנייה או למאכל בהמה. אך מויק"ר הנ"ל משמע שגם פסולת הדייש יכולה להיקרא "קש".

3 רש"י כתובות סד ע"ב: "מפץ - רך ממחצלת", וכן בתוס' שם סה ע"א ד"ה מפץ, וראה משא"ח כלים פכ"ז מ"ב. בשטמ"ק שם סד ע"ב הובא בשם מהדו"ק של רש"י: "מפץ - של גמי לשכב עליה, מחצלת - של קנים", וכן בר"י מלוניל על הרי"ף שם. אמנם הר"ש על משנתנו כתב שמדובר במפץ של עץ, ע"פ שיטתו בגדרי "עץ" שתבאר להלן, אך זוהי אוקימתא מדוחק ולא פשוט המושג "מפץ", וראה בהרחבה סי' ב פרק ד עמ' 85.

4 כך פירשו כל המפרשים במשנה בפרה, אך במקורות אחרים מצאנו מחלוקת בזה, ויש לברר את הדברים. בשבת פ"ז מ"ו הוזכרה "האבן שבקרויה", ופרש"י (קכה ע"א ד"ה האבן שבקרויה): "דלעת יבישה חלולה, וממלאין בה מים, ומתוך שהיא קלה אינה שואבת אלא צפה, ונותנין בה אבן להכבדה", וכן הוא בירושלמי שם פ"ז ה"ו: "כיון שהיא עשויה להכביד נעשה כמטלטל קירויא על גב האבן". וכן מתבאר בתוספתא בכלים ב"מ פ"ז ה"ב: "הקרויה מאימתי מקבלת טומאה? משתיגמור מלאכתה. רשב"ג אומר: משיוציא את בני מעיין מתוכן", דהיינו פנים הפרי (כמו "מע"י אבטיח" בעדויות פ"ג מ"ג). ובספרי כי תצא (פיסקא ר"ג) על אשת יפת תואר: "וישבה בביתך - בבית שמשתמש בו, נתקל בה ונכנס נתקל בה ויוצא, דומה לקרויה ורואה בניוולה", ביטוי מקביל ל"מגלה כדלעת" (סוטה טז ע"א).

הרמב"ם (שבת פ"ז מ"ו וכלים פ"ג מ"ה והל' כלים פ"כ ה"א) כתב שהקרויה האמורה בשבת ובכלים שם היא של חרס, אם כי גם הוא פירש בפרה פ"ה מ"ג שמדובר על דלעת ולא על חרס, שהרי מדובר שם על טבילתה. נמצא שלדעתו "קרויה" הוא שם משותף לכלי שאיבה מחומרים שונים (מער"ק הל' שבת פכ"ה ה"ח; ובתרגום יונתן בראשית כא, יד תרגם את "ויקח חמת" - "קרווא דמיא"). טעמו של

- ה. תוספתא כלים ב"מ פ"ז ה"ז: "העושה כלים מדבר שהוא של מעמד [כלומר, מחזיק מעמד ואינו מתקלקל מאליו] – טמא, מדבר שאינו של מעמד – טהור. הלפת ואתרוג ודלעת יבישה שחקקום תינוקות למוד בהן את העפר, או שהתקינן לכף מאזניים – טהורין. הרימון והאלון והאגוזין שחקקום תינוקות למוד בהן את העפר או שהתקינן לכף מאזניים – טמאות". הלפת והדלעת טהורים רק מפני שנעשו באופן שהכלי אינו בר קיימא, ואילו היה מתקיים היה מק"ט.
- ו. בהל' יב שם: "הקרויה מאימתי מקבלת טומאה? משתגמר מלאכתה. רשב"ג אומר: משיוציא את בני מעיין מתוכה".
- ז. בבב"א בסוכה כ ע"ב נאמר: "חוצלות של שעם⁵ ושל גמי⁶ ושל שק ושל ספירא⁷ –

הרמב"ם, שבכלים פ"ג מ"ה נאמר: "הטופל כלי חרס הבריא... וכן בחידוק הקרויה", ועל פי ההקשר נראה שאף הקרויה היא כלי חרס (וכן בפירושו רב האי גאון שם ובפ"ב מ"ג ובתשובות רב נטרונאי גאון סי' שעז, וראה בערוך ערך חדק לעומת ערך קרויה). אולם הר"ש והרא"ש פירשו גם שם שמדובר בדלעת, דהיינו שאגב הדין של טפילת כלי חרס הובא הדין הדומה של חישוב כלי עץ. ופירושו מסתייע מהתוספתא בכלים ב"ק פ"ג ה"ג: "בהידוק קרויה... הטבילה אינה חוצצת עליו", וכן בירושלמי בפסחים פ"ג ה"ב: "אבר מדולדל, צפורן מדולדלת, וצואה שתחת הכסא, והידוק קרויה... חיבור לטומאה ואינו חיבור להזייה", הרי שמדובר בכלי עץ שיש לו טהרה בטבילה והזאה ולא בכלי חרס.

הירושלמי שם שואל על כל אלו: "מה בין טומאה מה בין הזייה? א"ר לא: בהזייה כתיב 'וזהה על האהל ועל כל הכלים', ועל כל המקיימין שבכלי (עיקר קיומו של הכלי. קה"ע). ברם הכא 'לכס' – כל שהוא לצורך לכס". פשטות הדברים שטומאת הדלעת היא דאורייתא, ואם כן יש ללמוד שגם צמח רך וחד שנתי נכלל ב"עץ" מדאורייתא; וי"ל, שכעין דאורייתא תקון.

הפירוש שהקרויה היא דלעת מעורר קושי מן התוספתא (כלים ב"מ פ"ז ה"ז שלהלן) האומרת שדלעת יבישה שחקקה תינוקות טהורה, כי אינה מחזיקה מעמד. מדוע, אפוא, הקרויה מקבלת טומאה? יש שתירצו שמדובר במינים שונים (חס"ד שם, ושערי תורת בבל' עמ' 281), או באופנים שונים של עיבוד וייבוש, ראה רשב"א בשבת סו ע"א, ובמשמרת הבית (ב"ה ש"ו, מהדור' מוה"ק ח"ב עמ' תרמח): "קירויא והוא מכלים הקטנים שעושין מן הדלועין היבשין שרוב הולכי דרכים נושאים אותם בידם ביין". הר"י קורקוס (כלים פ"ב ה"א) הבחין בין דלעת שהתייבשה בטרם נקטפה, שמתקשה כעץ, לבין דלעת שנקטפה ירוקה, שעלולה להרקיב, והסביר לפ"ז מדוע נקטה התוספתא תינוקות דווקא. על השימוש ב"דלעת הבקבוק" ככלי קיבול לנוזלים ראה במאמרו של ד"ר משה רענן: "האבן שבקרויה", פורטל הדף היומי שבת קכה ע"א, ושם הסבר מעשי להבחנתו של הר"י קורקוס.

התפא"י (פרה פ"ה מ"ג יבין אות יט) פירש, מכח קושי זה, שהקרויה נטמאת כאוכל ולא מתורת כלי. ודבריו תמוהים, שהרי מוכח במשנה שטבילתה מטהרתה, ע"ש יבין אות כ, וכן מפורש בתוספתא שלהלן שהיא כלי: "הקרויה מאימתי מקבלת טומאה? משתגמר מלאכתה".

5 בזיהוי השעם מצאנו במפרשים כמה דעות: הערוך (ערך 'שעם') והר"ש (כלים פ"ד מ"ה) מפרשים שהוא "קליפי עץ", בדומה לחומר שנקרא שעם בשפת ימינו, שהוא קליפת העץ אלון השעם. הרמב"ם (פיה"מ כלים פ"ד מ"ד) מפרש שהוא החיזון, עץ הבמבוק. ואילו רש"י (יומא עה ע"ב ד"ה שעם, סוכה כ ע"ב ד"ה שעם, והשווה שם ע"א ד"ה שיפה וד"ה גמי ונידה סה ע"ב ד"ה שיפא) מזהה אותו כסוג של גומא, מצמחי המים או הביצה. על השיקולים בהתאמת הזיהויים למקורות על השעם ראה בהרחבה במאמרו של ד"ר משה רענן ב'פורטל הדף היומי' יבמות קב ע"ב. יש להוסיף על האמור שם, שבתוספתא (כלים ב"ב פ"ה ה"ב) הוזכרה אפשרות לעשות משמרת של יין משעם. אם מדובר בעץ

מטמא טמא מת, דברי רבי דוסא. וחכמים אומרים: אף מדרס". מדברי חכמים המטמאים מדרס אין ראייה לענייננו, מפני שהכל מודים, כאמור, שכלי מצמחים רכים הראוי למדרס מקבל טומאה. אך מר' דוסא מתברר שגמי, שהוא צמח רך, מק"ט גם כשאינו ראוי למדרס. ואף חכמים לא נחלקו עליו בנקודה זו, אלא רק בשאלה האם מחצלות אלו ראויות למדרס, כדברי הגמרא: "לא נחלקו רבי דוסא וחכמים על

השעם, ייתכן שניצלו את רכותו היחסית כדי לחזור פלטת שעם בעזרת מסמרים וכך השתמשו בו לסינון (מפי ד"ר רענן).

לענייננו, לפי פירוש הערוך או הרמב"ם אין ספק שמדובר בעץ לכל דבר ואין ממנו ראייה לצמחים רכים, אולם לפי פירוש רש"י יש מכאן ראייה לטומאה בצמחים רכים. וכך מתבאר ברמב"ם במלחמות ריש יומא, שכתב שלדעת ריב"ז שהקש אינו עץ, ראה להלן פרק ג, הוא הדין לשעם.

הראשונים התחבטו בעניין מנעל של שעם: ביומא עז ע"ב הובאו עדויות על אמוראים שלא החשיבוהו כמנעל, ולכן נהגו בו היתר ביוה"כ (לא ברור האם עדויות אלו תואמות למסקנת הסוגיה שם, ע"ש). מאידך, ביבמות קב ע"ב יש דעה המחשיבה אותו כמנעל ומכשירה אותו לחליצה (הסוגיות חלוקות לכאורה באופן כללי על מעמדו של מנעל עץ, ראה להלן הערה 53, ולצד דיון זה קיימת שאלה מיוחדת לגבי שעם, האם דינו ככל עץ או גרע ממנו). יש שחילקו בין שני מיני שעם (תוס' ישנים ביבמות קג ע"א ויומא עז ע"ב, וראה מהר"ץ חיות סוכה כ ע"ב). בעל המאור (ריש יומא) הסיק להלכה שהשעם אסור ביוה"כ, והמאירי (חיבור התשובה מאמר ב פי"א, מהר"י מוה"ק עמ' שפג) הבין בדעתו שהשעם אסור כי הוא עץ, בניגוד לשאר המינים שהוזכרו ביומא שם, כגון קש של חטים. לעומת זאת הרמב"ן והרשב"א (שבת סו ע"א ובמלחמות ריש יומא) הגדירו אותו כמין של קש (ומשמע מדבריהם שזו דעת רש"י), והתירוהו ביוה"כ אפילו לדעה האוסרת מנעל עץ.

6 צמח עשבוני, כמ"ש בתוספתא כלאיים פ"ג הי"ד: "החשיפה והאיטן והגמי וכל הגדילין באפר מיני דשאים הרי הן כלאיים בכרם". רכותו מתבטאת בכך שהוא משמש לקשירה (כלאיים פ"ו מ"ט, ביכורים פ"ג מ"א, שבת פכ"ד מ"ה, ועוד).

7 רש"י פירש שהספירא היא שיער מצוואר הסוס או זנבו, וכן בערוך (ערך ספר א) ובר"ש כלים פכ"ו מ"ו. כך משמע בכל הסוגיה בסוכה שם, שהספירא דומה לשק ולא לשעם וגמי, ולפי זה הספירא אינה דוגמה לענייננו. מ"מ לענ"ד צ"ע, שכן במקבילה בתוספתא בכלים (ב"ב פ"ד הי"ד) הלשון: "כל החוצלים בין של שעם ובין של שק ובין של צפור", ונראה שצ"ל "צפירה", כמו במקורות שלהלן, א"כ "ספירא" ו"צפירה" חד הם (הר"ש פכ"ו מ"ו הביא את התוספתא בגרסה "צפירה", אך הציע להגיה "ספירה" [כצ"ל, ע"פ הגהות ר' בצלאל אשכנזי, וכך הגיה במים טהורים], מפני שפירש כרש"י שהוא לשון תספורת הסוס). ובכמה מקומות בתוספתא בכלים משמע שהצפירה היא צמח: א. ב"מ פ"ה ה"ה: "סרוד של צפירה, אם יש לו גפיים טמא, אין לו גפיים טהור", ומשמע שהוא של עץ, שפשוטיו טהורים (וכ"כ בחס"ד, שהכוונה לנצרים, ו"צפירה" מלשון "צפירה אחת" או "שתי צפירות" בפט"ז מ"ג, דהיינו סיבוב. הסד"ט דף קמה, ב כתב שהיא ממיני הקנים, ואף כתב שזוהי הספירא שבסוכה, ואילו בדף קעט, א נקט כרש"י). ב. ב"ב פ"ב הי"א: "שלשה סנדלין... ושל שעם ושל צפירה טהור מכלום", ולכאורה שיער הסוס לא ראוי כלל לעשיית סנדל, ואכן הכס"מ (הלי כלים פכ"ז הט"ז) פירש שהוא מין גמי, ואילו הגר"א על התוספתא כתב שזהו לולב הדקל. ג. ב"ב פ"ה הי"ב על משמרת של יין: "ר' אלעזר בר' שמעון אומר: של שק ושל בגד שיעורה בשמרים, של שעם ושל צפירה ושל חבלים שיעורן ברמונים". שיעור רימונים מתאים לכלי עץ ולא לשק, ובו זהב והסד"ט (דף רסא, א) פירשו שהצפירה היא מין גמי. החזו"א (כלים סי' לג סקי"ג) התחבט בזה וצידד שהספירא צפירה היא שיער קשה יותר מנוצת העזים, וראה גם "שיעורים וכתבים" מאת הרב אי"ש גריינימן, סוכה עמ' תיג, שדחה פרש"י ונקט שהספירא היא צמח.

מחצלות של אושא שהן טמאות, ושל טבריא שהן טהורות [כלומר, מן המדרס, עיין רש"י]. על מה נחלקו? על שאר מקומות. מר סבר, כיון דליכא דיתבי עליהו - כדטבריא דמיין, ומר סבר, כיון דמקרי ויתבי עליהו - כדאושא דמיין⁸.

ראיות שהטומאה מדאורייתא

א. בתורת כהנים (שמיני פרשתא ו,ה) נאמר: "כלי עץ - יכול השידה והתיבה והמגדל וכוורת הקש וכוורת הקנים ובור ספינה אלכסנדריה שיש להם שוליים והם מחזיקים ארבעים סאה לח שהם כוריים ביבש? ת"ל 'מכל כלי עץ', לא כל כלי עץ... מה ראית לרבות את אילו ולהוציא את אילו... מה שק מיוחד שהוא מיטלטל במלואו... ומוציא את השידה ואת התיבה ואת המגדל וכוורת הקש וכוורת הקנים ובור ספינה אלכסנדריה שיש להם שוליים והם מחזיקים ארבעים סאה לח שהם כוריים ביבש, שאינן מיטלטלים במלואן".

מהצורך למעט את כוורת הקש מן הפסוק משתמע שבעלמא קש מקבל טומאה מדאורייתא. לשיטת הראשונים שכלי הקש טמאים מדברבן צריך לומר שכוורת הקש הוזכרה אגב גררא משאר הכלים, כשם שהוזכרו יחדיו במשנה בכלים פט"ו מ"א ואהלות פ"ח מ"א. אפשרות אחרת היא שהפסוק נאמר גם על כוורת הקש, אך כאסמכתא בעלמא. ב'תוספת העזרה' שם (דף עז,א) כתב שזה דוחק, כי ניתן היה להזכיר "כוורת עץ" לדרשה גמורה, ונשאר ביצריך עיון על תירוץ תוס'. גם המהרש"ם

8 ראייה נוספת לכאורה שצמחים רכים נחשבים כעץ לעניין טומאה מהמשנה בכלים פכ"ז מ"א: "הבגד מטמא משום חמשה שמות", וביניהם "משום כלי קיבול", כלומר, אפילו אם אין בו שלוש על שלוש אצבעות, כשיעור בגד, ה"ז טמא כשנעשה לקבל בו דבר כלשהו, עיי"ש בפיה"מ. מה המקור לכך שכלי קיבול מבגד נטמא אפילו כשאין בו שיעור בגד? המקדש דוד (סי' נג,ד) מסביר שבגד פשתן מק"ט ככלי קיבול משום שהוא כלי עץ; ולפי דרכו למדנו שהפשתן נחשב כעץ לטומאה. לגבי צמר כבשים חידש המקד"ד שהוא בכלל "מעשה עזים" (במדבר לא,ב), המלמד על כל כלי שנעשה מבעלי חיים (בחולין כה ע"ב מבואר ש"עזים" לאו דווקא, וזהו המקור לטומאת כלי עצם מכל בהמה וחיה, ובשבת סד ע"א מבואר ש"מעשה עזים" אינו רק העצמות אלא אף השיער, עיי"ש בריטב"א), ונמצא שהצמר הוא כשק או ככלי עצם הנטמאים ככלי קיבול (בשבת סד ע"א ובספרא שמיני פרק ח,ד משמע ששער שאר בע"ח חוץ מעזים נלמד מ"או שק" ולא מ"וכל מעשה עזים", אך עיי"ש בתוס' הרא"ש). לענ"ד יש להשיב על חידוש זה: תוס' בחולין שם (ד"ה שאר בהמה) מבארים שמ"וכל מעשה עזים" התרבו רק כלי עצם משאר בהמה וחיה, מפני שעצמות העזים דומות לעצמות שאר בעלי החיים. אם כן יש לומר שדווקא שער הסוס והפרה והחזיר וכיו"ב התרבו כשער העזים, מה שאין כן הצמר, השונה באופן מהותי מכל מיני השיער (עיין שבת פ"ו מ"א ומ"ה, על ההבדל בין חוטי צמר לחוטי שיער של אדם ובהמה).

החת"ס (שבת כו ע"א) הסביר את המשנה בכלים אחרת, שכל חומר הראוי לטומאה מק"ט ככלי קיבול גם בלא הריבוי מ"או בגד". נראה מדבריו שזוהי סברה, שכשם שכלי קיבול מעץ מק"ט כך גם בגד המשמש ככלי קיבול הוא כלי אפילו כשהוא קטן. לפ"ז אין ללמוד מכאן שהפשתן נחשב ככלי עץ. וראייה לדעת החת"ס, שהרי המשנה בכלים מדברת על סתם בגדים, ושיטת המשניות שגם שאר מינים חוץ מצמר ופשתים מק"ט (ראה סי' ג עמ' 125). אם כן יש ללמוד ממנה שאפילו בגד משי מק"ט ככלי קיבול, והוא בוודאי אינו בגד "כלי עץ" או "מעשה עזים".

(בהגהותיו בשבת סו ע"א וכלים פט"ו מ"א) העיר שמהתו"כ משמע שכוורת הקש מק"ט מדאורייתא.⁹

ב. אם טומאתם של צמחים רכים היא מדרבנן, קצת קשה הדבר שלא הוזכרה בחז"ל גזירה כזו על צמחים שאינם "עץ". על כלי זכוכית אמרו חז"ל בכמה מקומות שטומאתם מדרבנן (תוספתא כלים ב"ב פ"ז ה"ז, בבלי שבת יד ע"ב וירושלמי שם פ"א ה"ד), ואף ציינו את בית הדין שגזר עליהם (בבלי וירושלמי שם), ודנו האם שורפים את התרומה על טומאה זו (שבת טז ע"א וירושלמי פסחים פ"א ה"ו). כמו כן אומרת הגמרא על פשוטי כלי העץ, שטומאתם מדרבנן (ב"ב סו ע"א). לא מצאנו אמירה כזו על צמחים רכים, כגון בסוגיה בשבת סו ע"א על טומאת כלי הקש ובסוכה כ ע"ב על טומאת מת במחצלות.¹⁰

עלי האילנות

פרשה לעצמה קובעים עלי האילנות, שיש שאמרו שאף הם אינם "עץ" (ראה פרק ה: עלי האילנות לשיטת תוספות). להלן כמה ראיות שכלי שנעשה מהם מקבל טומאה:

א. בכמה מקומות מצאנו שסלים מעלי הלולב ("הוציין") מק"ט. בכלים פט"ז מ"ה: "חותל שהוא נותן לתוכו ונוטל מתוכו – טמא, ואם אינו יכול עד שיקרענו או עד שיתירנו – טהור", ופירשו הראשונים שהחותל נעשה מחריות של דקל. עוד נאמר שם: "סגניות של עלין – טהורות, של נצרין – טמאות", ופירש רה"ג: "עושין כמין קלת קטון מן עלין ומכניסין בה פירות ואינו אלא כלי עריי", וכן בר"ש: "כמין כפיפה קטנה מן העלין ומכסין בה פירות ואינה אלא מלאכת עראי", ומכאן שאלו היה של קבע – היה מק"ט. עוד מצאנו שכפיפה מצרית מק"ט (כלים פכ"ו מ"א, ב"ב כב ע"א ומנחת סט ע"א), ופירשו הגאונים שהיא מהוצי הדקל.¹¹

9 ראה גם לעיל הערה 4 על הירושלמי בפסחים.

10 לפי הסברה שדבר המק"ט מדרבנן חוצץ בפני הטומאה יש ראייה נוספת שטומאת כלי הקש מדאורייתא, מהמשנה באהלות פ"ח מ"ג הנ"ל האומרת שכוורת הקש אינה חוצצת בפני הטומאה (עין 'מעני מי', פאנפדער, סי' מ סק"א וסק"ז, שדן בראיה זו). ברם, בשאלה האם דבר המק"ט מדרבנן חוצץ בפני הטומאה יש סתירות לכאורה, עיין במל"מ (הל' טו"מ פ"ב ה"ב) ובאריכות ב'פתח האהל' (כלל ד סי' ה) וב'טעם ודעת' (הל' טו"מ פט"ו ה"ה, בה"ל ד"ה שדבר טמא אינו חוצץ), שהביאו את המקורות בראשונים לכאן ולכאן. המל"מ שם מחלק בין חציצה בחלון, שבה דבר המק"ט מדרבנן מועיל לחצוץ, לבין חציצת כלים בצ"פ, שבה אינו מועיל. ב'טעם ודעת', וכן ב'משנת טהרות' (כלים ח"א עמ' רעג), הסבירו את טעם החילוק, שבחציצת החלון הדבר המק"ט מדרבנן אינו אלא מצטרף ומשלים את חציצת הקיר, בניגוד לכלי המוקף צ"פ, שבו הדבר המק"ט מדרבנן יוצר את כל החציצה (במרכה"מ בהל' טו"מ פ"ב ה"ב ובמים טהורים כלים פ"ז מט"ו, בנדמ"ח עמ' קנח, הטעימו את החילוק בדרכים אחרות, ואכמ"ל). לאור חילוק זה, אין כל ראייה מהמשנה באהלות שטומאת הכוורת היא מדאורייתא, שכן בפשטות הנדון באהלות הוא כשכל האוהל נעשה ממנה. איך שלא יהיה, לגבי כלי זכוכית יש ראייה שאינו מציל בצמיד פתיל, ראה סי' ד הערה 30, אע"פ שבוודאי טומאתו מדרבנן, ולפ"ז הוא הדין לכוורת גם אם טומאתה מדרבנן.

11 רה"ג בכלים שם; הלכות גדולות סי' ז עמ' קלה; וכן משמע קצת בשבת עח ע"ב, ע"ש במאירי.

ב. לעניין חלקים רכים שבעץ יש מקום ללמוד מעירובין כח ע"ב: "והתניא, קור ניקח בכסף מעשר, ואין מטמא טומאת אוכלין... רבי יהודה אומר: קור הרי הוא כעץ לכל דבריו, אלא שניקח בכסף מעשר... היינו תנא קמא! - אמר אביי: שלקו וטגנו איכא בנייהו. מתקיף לה רבא... אלא אמר רבא: איכא בנייהו ברכה, דאתמר: קור, רב יהודה אמר: בורא פרי האדמה, ושמואל אמר: שהכל נהיה בדברו". יש בביאורו של רבא דוחק מה, שהאמוראים נחלקו במחלוקת התנאים, כפי שהגמ' מקשה בכל מקום "לימא כתנאי" (עין תוס' קידושין מא ע"ב ד"ה העובד, רא"ש חולין פ"ד סי' ה וכללי הגמרא לרדב"ז אית כו). ועוד, שבמשנה בעוקצין פ"ג מ"ז נאמר כדברי ר' יהודה: "הקור הרי הוא כעץ לכל דבר אלא שהוא נלקח בכסף מעשר", ונמצא שרב יהודה פוסק שלא כמשנתנו (עין אליהו רבא בעוקצין שם). ולכאורה יכלה הגמ' לפרש את המחלוקת אחרת, ש"כעץ לכל דבריו" נאמר לעניין טומאה, שלא זו בלבד שאין בקור טומאת אוכלין אלא אף כלים הנעשים ממנו דינם ככלי עץ¹². ומשלא פירשה כך, משמע שלעניין זה אין כל הבדל בין חלקים רכים או קשים שבעץ¹³.

פרק ב: ראיות נגדיות

- א. לכאורה המונח "עץ" ברור, ומשמעו - אילן, כהגדרתו בדיני ברכות הנהנין ובמצוות התלויות בארץ. על כך ראה להלן פרק ד.
- ב. בשבת פד ע"א נאמרה דרשה המלמדת שטומאת מדרס תלויה בכך שהחפץ הנטמא יכול להיטהר במקווה. מאידך, הפסוק "כל המשכב" (ויקרא טו,ד) מלמד שהמשכב טמא בכל אופן שהוא. לפיכך מסיקה הגמ', שאין צורך שהחפץ עצמו יהיה ראוי לטהרה במקווה, אלא שעכ"פ "יש במינו טהרה במקווה". בדרך זו מסבירה הגמ' שם מדוע מפץ נטמא מדרס, כי אמנם אין לו טהרה במקווה אבל עכ"פ יש במינו טהרה.

אולם הר"ש בכלים פירש שהכפיפה עשויה מצורי הדקל ולא מעלי הדקל, וכן פרש"י במנחות שם ובשבת עח ע"ב ד"ה כפיפה וסוטה יד ע"א ד"ה כפיפה, וראה רש"י ב"ב שם. נראה שרש"י למד זאת מהגמ' בערובין נח ע"א על חבל המצרי: "של נצרים לסוטה - דתנן: ואחר כך מביא חבל המצרי וקושרו למעלה מדדיה", וכך פרש"י בסוטה ז ע"ב: "חבל המצרי - עשוי מצורי דקל מסיב הגדל סביב הדקל וכוונתו עליו", כלומר, המ' של "מצרי" היא מ' השימוש, עשוי מצורי דקל, וממילא הוא הדין ל"כפיפה מצרית". אולם בירושלמי בסוטה פ"א ה"ו נאמר: "ולמה חבל מצרית? אמר רבי יצחק: לפי שעשת כמעשה מצרים. רבי ירמיה בעי: חבל המצרי מעכב? כפיפה מצרית מעכבת?", ומשמע ש"מצרי" הוא אופייני למצרים, ועמד על כך התוס' יו"ט בסוטה פ"א מ"ו.

12 בפרט נוח לבאר את ר' יהודה לשיטתו שעץ הדעת חיטה היה, ראה תוס' בשבת סו ע"א ד"ה כוורת ולהלן פרק ה על שיטת תוספות.

13 על פירות האילן מצאנו (כלים פ"ז מט"ו): "הרימון האלון והאגוז שחקקום התינוקות למוד בהם את העפר... טמא". מדובר שהתינוקות חקקו את הפרי ולא את הענף (ראה רש"י בחולין יב ע"ב ד"ה האלון, שהכוונה לפרי האלון, הבלוט).

המפץ הוא מחצלת העשויה בדרך כלל מצמחים רכים¹⁴. ונשאלת השאלה: מדוע אין לו טהרה במקווה? הרי נאמר בתורה על כלי העץ: "מכל כלי עץ... במים יובא וטמא עד הערב וטהר" (ויקרא יא, לב)! מכאן למדו ראשונים רבים שמפץ העשוי משיפה וגמי, שהם צמחים רכים, אינו בכלל "עץ", אלא שהתרבה לטומאת מדרס רק מפני ש"יש במינו טהרה במקווה", דהיינו בצמחים קשיחים הנחשבים "עץ". החזון איש (כלים סי' ה סק"ו ועוד) ראה בסוגיה זו ראייה מכרעת כנגד שיטת הרמב"ם שכל הצמחים חשובים "עץ".

שאלה זו תידון בהרחבה בסימן ב, שם (פרק ב עמ' 56) הובאו שיטות ראשונים אחרים (רש"י, רמב"ם, ראב"ד, ועוד) שהסבירו בכמה דרכים מדוע למפץ אין טהרה במקווה אע"פ שהוא עץ לכל דבר (ושם פרק ד עמ' 80 התחדש ביאור אחר לגמרי לסוגיה, לפיו יש למפץ טהרה במקווה). עמדנו שם (פרק ג עמ' 74) גם על כמה וכמה קשיים בשיטת תוספות, קחנו משם. לענ"ד, המסקנה הפשוטה יותר מסוגיה זו היא להיפך: המפץ העשוי מצמחים רכים מקבל טומאת מת ומדרס רק מפני שגם צמחים כאלו נחשבים "עץ" מדאורייתא.

ג. שנינו בכלים פי"ז מי"ד: "ויש במה שנברא ביום הראשון טומאה; בשני – אין בו טומאה; בשלישי – יש בו טומאה; ברביעי ובחמישי – אין בהם טומאה, חוץ מכנף העוז וביצת נעמית המצופה... וכל שנברא ביום הששי – טמא". הר"ש הרא"ש והרע"ב פירשו את כל המשנה לעניין החומרים שעושים מהם כלים, ולפי זה "בשלישי יש בו טומאה" היינו טומאת כלי עץ. ומדיוק המשנה, האומרת "וכל שנברא ביום הששי טמא", משמע שמה שנברא ביום השלישי אין כולו טמא אלא מקצתו. לפי זה מוכח שלא כל הצמחים נעשים "כלי עץ"¹⁵. אך יש לדחות, שכוונת המשנה להוציא מן הכלל צמחים שהכלי הנעשה מהם אינו בר קיימא, כדברי התוספתא הנ"ל שכלי שנעשה מהלפת וכיוצא בה אינו מק"ט. הרמב"ם פירש את הבבא על היום השלישי לעניין טומאת אוכלין הקיימת במקצת הצמחים, ולפי דרכו אין ממשנה זו ראייה לענייננו, אך פירושו צריך עיון, שכן לגבי היום החמישי המשנה מזכירה במפורש גם את הכלים¹⁶.

14 ראה הערה 3.

15 לשון הר"ש: "בשלישי נבראו אילנות ודשאים, וכלי עץ מקבלי טומאה". יש מקום לפרש את דבריו בשתי דרכים: א. כלי עץ הנעשים מאילנות ומדשאים מק"ט, ואמנם מוכח מהמשנה שלא כולם מק"ט, אך המובן הוא שיש צמחים שאינם ראויים לכך, ולא טרח הר"ש לבארם. ב. נבראו אילנות ודשאים, ומתוכם רק כלי העץ, דהיינו האילנות, מק"ט, והדשאים לא. והרע"ב כתב: "נבראו אילנות, וכלי עץ הנעשים מהם מקבלים טומאה", ומשמע שהשמיט את הדשאים כי כליהם טהורים. ולעומתו בתפא"י: "שבו נבראו אילנות ודשאים, שהכלים שנעשין מהן מק"ט", וראה להלן הערה 106.

16 עוד על השיקולים בפירוש משנה זו ראה סי' ה הערה 7.

ד. שנינו בפרה פ"ג מ"ט: "כפתוה בחבל של מגג", סוג של גמי¹⁷, ופירש הר"ש שבחרו בחבל זה לכפיתת הפרה האדומה משום שזהו מין שאינו מקבל טומאה. כלומר, אמנם כל חבל אינו מק"ט, כי אינו טווי וארוג (שבת סד ע"א), אך בחרו במגג משום שמין זה אינו מקבל טומאה כלל (תוס' יו"ט)¹⁸. ההעדפה לסוג זה של חבל מודגשת לאור הגמ' בערובין נח ע"א: "תני רב יוסף, שלשה חבלים הם: של מגג, של נצר, ושל פשתן. של מגג – לפרה... של נצרים – לסוטה... של פשתן – למדידה". אף רש"י בערובין שם כתב: "מגג – יונ"ק בלעז [סוף]. וכך תרגם גם את "שיפה" בסוכה כ ע"א, לפי שאינה מקבלת טומאה, שיהו כל מעשי פרה בטהרה", וביארו ראשונים (תוס' ד"ה בחבל, ריטב"א ור"י מלוניל) שהכוונה שסוג זה אינו מקבל טומאה כלל¹⁹. המקדש דוד (סי' נדב) ציין שזהו מקור התומך בשיטת תוס' שצמחים רכים אינם "עץ".

ברם, המאירי שם כתב טעם נוסף לצורך בחבל של מגג, שהוא רך ולא יגרום למום בפרה²⁰. סיוע לפירושו זה מהספרי זוטא (פיסקא ה"ח, ומקבילה בילק"ש נשא רמו תשו) שאומר על הסוטה: "יחגרנה בחבל של מגג" (ולא כגמ' בערובין הנ"ל, שהיא נחגרת בשל נצרים). שם הרי אין זו מעלה משום טהרה, אלא כנראה טעמו של התנא דספרי זוטא שחבל זה רך ולא פוצע את האישה. אם כי י"ל טעם אחר לחבל של מגג בסוטה, שאולי המגג אופייני למצרים, ולדעת הס"ז זהו "חבל המצרי" שהוזכר במשנה בסוטה, והתבאר בירושלמי (סוטה פ"א ה"ו) שמכיוון שמעשיה כמעשה ארץ מצרים מביאים לה חבל מצרי. בהלכתא גבירתא (מבן התפא"י) בפרה שם כתב טעם שלישי לבחירה במגג לכפיתת הפרה, שהוא נשרף מהר והופך לאפר²¹. על פי טעמים אלו אין ראייה שהמגג

17 רה"ג והרמב"ם מתרגמים "חלף". נראה שזהו שם קיבוצי לכמה צמחים ששימשו לעשיית חבלים וקליעת סלים, כגון "חילף החולות", צמח עשבוני רב שנתי (והר עמר, 'הצומח והחי במשנת הרמב"ם', ערך חלף).

18 בתפא"י (ביעו אות יא) התקשה בזה, הרי הגמי ראוי עכ"פ לקבל טומאת מדרס! ולכן העמיד את המשנה בגמי קשה, שאינו ראוי לשכיבה. לענ"ד אוקימתו קשה, שא"כ אדרבה, גמי קשה הרי הוא כעץ וראוי לעשיית כלים, וגם מהמאירי שלהלן מוכח שלא כדבריו, שהסביר את הבחירה במגג בגלל שהוא רך וגם בגלל שאינו מק"ט. לכן יש לבאר בדעת הר"ש וסיעתו, שמאחר שהגמי טמא מדרס רק משום ש"יש במינו טהרה במקוה", אינו נחשב כמין המקבל טומאה לעניין החומרא לעשות את הפרה בכלים טהורים.

19 בפירושו ר' ישמעאל בן חכמון בערובין שם כתב שהמגג הוא סיב של דקל, ואעפ"כ כתב את טעמו של רש"י שאינו מקבל טומאה.

20 שם לכך התכוון גם ר"ח שם: "כדתנן בחבל של מגג כו' והוא חלקו", ובמהדרו' לב שמח' תוקן ע"פ כתב היד: "חלקי", וצ"ב, כפי שהעירו שם, ואולי כוונתו שהחבל חלק ואינו פוצע. ברם, מסתבר לענ"ד שמילה זו השתבשה מ"חלף", וכוונתו לתרגם לערבית, ראה הערה 17.

בישיבה בחקיק' סי' כ סק"ב דקדק מהרמב"ם שזהו טעם הדין, שכן הביא פרט זה בפ"ג ה"ב, בסדר מעשי הפרה, ולא בפ"ב, שם כתב את המעלות שעשו בטהרת הפרה. אך אין זו ראייה, כי גם את הדין שבעינין כיפין ע"ג כיפין מפני קבר התהום כתב בפ"ג. החלוקה בין פ"ב לפ"ג היא שפ"ב מדבר על ההכנות לשריפת הפרה ופ"ג על שריפת הפרה.

21 לפי סברה זו יש מקום לומר ש"מגג" מלשון "נמוג", נמס (רש"י שמות טו, טו; תוספתא כלים ב"ב פ"ז ה"ח):

טהור יותר מחבל של נצרים. וכך משמע מפרה פ"ג מ"ג: "ובפתח העזרה היה מתוקן קלל של חטאת, ומביאין זכר של רחלים וקושרים חבל בין קרניו, וקושרים מקל ומסבך בראשו של חבל, וזורקו לתוך הקלל, ומכה את הזכר ונרתע לאחוריו ונוטל ומקדש". כאן לא הזכר "חבל של מגג", למרות ההקפדה הרבה על טהרת האפר, ומשמע שהבחירה בחבל של מגג לשריפת הפרה איננה בגלל טהרתו המיוחדת.

פרק ג: המחלוקת על כלי קש וטעמה

שנינו בכלים פי"ז מי"ז הנ"ל: "מחצלת הקש ושפופרת הקש רבי עקיבא מטמא ורבי יוחנן בן נורי מטהר". יש לברר את טעמה של מחלוקת זו, מהי ההלכה היוצאת ממנה לגבי כלי קש, ומה ניתן ללמוד ממנה על גדרי עץ בכלל.

מחלוקת זו מובאת בגמ' בשבת סו ע"א, וז"ל:

"דתניא, סנדל של סידין טמא מדרס, ואשה חולצת בו, ויוצאין בו בשבת, דברי רבי עקיבא; ולא הודו לו. והתניא²² הודו לו? אמר רב הונא: מאן הודו לו – רבי מאיר, ומאן לא הודו לו – רבי יוסי", שנחלקו במשנה בשבת שם על קב הקיטע, האם יוצאים בו בשבת או לא. "אמר רב יוסף²³: מאן לא הודו לו? רבי יוחנן בן נורי, דתנן כוורת של קש ושפופרת של קנים רבי עקיבא מטמא, ורבי יוחנן בן נורי מטהר".

הגמרא מקשרת, אפוא, בין מחלוקת ר"ע וריב"ן לבין דין סנדל הסיידים, והדבר צריך תלמוד.

טעם המחלוקת

בטעמה של המחלוקת על כלי קש נאמרו בראשונים שלושה ביאורים:

א. רש"י מפרש בשם רבותיו, שריב"נ מטהר את כלי הקש משום שאין דרכם של כלים אלו להעשות מקש, ואילו ר"ע סובר שאע"פ שאין דרכם בכך הרי הם טמאים. מכאן הקשר לסנדל של סיידים, מפני שהוא עשוי עץ, ובדרך כלל סנדל נעשה מעור ולא מעץ²⁴.

²² "ממגג ושופך"; ירושלמי מע"ש פ"ב ה"ב: "מגיגה" וכו'; רות רבה פרשה א': "היה העולם מתמוגג והולך", ולא מצאנו מילה זו כשם של צמח (אלא שביאור זה אינו מתאים להקשר של סוטה בס"ז הנ"ל).

²³ הגר"א מגיה "והתנן", דהיינו שהכוונה למשנה בעדויות פ"ב מ"ח (ראה להלן הערה 27), אך הרמב"ן במלחמות ריש יומא כותב: "וברייתא היא ששנויה במסכת עדויות", דהיינו התוספתא בעדויות פ"א הי"ג.

²⁴ בחלק מכתה"י "רבא", וכך גרסו הרמב"ן וסיעתו, וראה הערה 53.

²⁴ הריטב"א מקשה על פירוש זה, שלעניין מדרס אין נפק"מ אם רגילים לעשותו מחומר זה, שהרי אפילו כופת שאור שעשאה לשיבה טמאה (חולין קכט ע"א). אם כן, מדוע ריב"נ חלק על ר"ע גם במדרס? ותירץ שלפי ביאור זה ל"לא הודו לו" אלו שלא הודו חלקו רק בשבת וחליצה, ולא במדרס (היפך דברי הירושלמי שלהלן שהמחלוקת רק במדרס). אולם מתוס' (ד"ה ור' יוחנן) מבואר שהשיקול של הרגילות לעשות משפיע גם על טומאת מדרס. ועיין תוס' הרא"ש, ששילב טעם זה

ב. רש"י עצמו מעדיף פירוש אחר, שהסנדל של סיידין עשוי מקש, וריב"נ מטהר כי לדעתו הקש אינו חשוב עץ, ואילו רבי עקיבא "כעץ חשיב להו דקשין הן". תוס' (ד"ה סנדל) מסייעים לקביעה שהסנדל הוא של קש מן התוספתא בכלים ב"ב פ"ד ה"ה: "סנדל של קש רבי עקיבא מטמא והאשה חולצת בו ויוצאין בו בשבת, ולא הודו לו". מאידך, תוס' תמהים (ד"ה טמא מדרס) על טעם זה לטהר ממדרס, שכן מצינו שאפילו כופת שאור טמאה מדרס (חולין קכט ע"א). וקושייתם לשיטתם (שם פד ע"א ד"ה לאפוקי וד"ה מפץ) שכל גידולי קרקע, אע"פ שאינם עץ, טמאים מדרס מדין "יש במינו טהרה במקוה", ורש"י לשיטתו שלא סבר כחידוש זה (ר"ש מדסוי).

לפי פירוש רש"י יש לשאול: בשלמא לעניין טומאת מדרס, מובן מדוע "לא הודו לו", מאחר שריב"נ סובר שהקש אינו עץ, ודעת רש"י שזהו טעם לטהר אף ממדרס. אך לעניין שבת וחליצה אין זה מובן: מאי נפק"מ האם הקש נחשב כעץ או לא? וכי נאמרה הלכה שדווקא מנעל מעץ נחשב כמנעל לשבת וחליצה?! לפיכך פירש המהרש"א, שלדעת רש"י רב יוסף בא להסביר רק מדוע "לא הודו לו" לעניין מדרס, ואילו לעניין שבת וחליצה הוא מסכים לדברי רב הונא ש"לא הודו לו" הוא ר' יוסי. החזו"א (כלים סי' טז סק"ז) פירש אחרת, שלפי פירוש רש"י לדברי רב יוסף ה"לא הודו לו" מתייחס אך ורק לעניין טומאת מדרס, ואילו לעניין שבת וחליצה "הודו לו". ודבריו מסתייעים מהירושלמי (יבמות פ"ב ה"ב): "מתני' מסייעא ר' יוחנן [שהכשיר סנדל עץ לחליצה], סנדל של קש טמא מדרס והאשה חולצת בו, דברי ר' עקיבא, אבל חכמים לא הודו למדרס" בלבד²⁵.

ג. תוס' מסבירים שריב"נ מטהר את כלי הקש מפני שאינם עמידים²⁶.

ד. לרשב"ם שיטה מיוחדת בסוגיה זו, ועל כך בהרחבה בהערה²⁷.

של "רגיל לעשותו" עם הטעם של "מתקיים" שלהלן, ומדבריו נראה שאכן רגילים לעשות מדרס מכופת שאור. על עיקר סברת הריב"א שבטומאת מדרס אין נפק"מ בין רגיל ללא רגיל, בניגוד לשאר הטומאות, עיין אנצ"ת ערך 'כלים' ציון 615, ואכמ"ל.

25 וכך משמע שפירש הגר"א (או"ח סי' תרנד ס"ב), ראה להלן הערה 53, בסופה. הרמב"ן בשבת הביא את הירושלמי וביאר שהמילה "למדרס" אינה מגוף הברייתא אלא תוספת פירוש של ר' יוחנן, והכבלי חולק עליה. כוונתו שמרב הונא, המקשר את המחלוקת למשנה בשבת, מוכח ש"לא הודו לו" מתייחס גם לשבת עכ"פ, ומהסוגיה ביבמות קב-קג מתבאר שיש מחלוקת גם על חליצה במנעל של עץ, אבל אין הוכחה שכך הבין רב יוסף את "לא הודו לו".

26 סמך לפירוש זה מכלים פ"ל מ"ב: "תרווד שהוא נותנו על השלחן, אם מקבל כל שהוא - טמא, ואם לאו - ר' עקיבא מטמא, רבי יוחנן בן נורי מטהר". והתבאר בתוספתא (כלים ב"ב פ"ז ה"ח): "מקבל כל שהוא - טמא; שאין מקבל כל שהוא - טהור; אם (כצ"ל) אינו אלא ממגמג ושופך, ר' עקיבא מטמא ור' יוחנן בן נורי מטהר". כלומר, אם התרווד אינו מקבל כלל הרי הוא טהור לכו"ע, ונחלקו כשניתן לערבב בו ומיד לשפוך ממנו, האם קיבול עראי שכזה נחשב קיבול. שמא דבריהם לשיטתם, שכשם שר"ע טמא כלי ששימושו עראי כך החשיב קיבול עראי, וריב"נ מטהר לשיטתו. להבנת שיטת רשב"ם יש להקדים, שמחלוקת ר"ע וחבריו על הסנדל מופיעה בשלוש נוסחאות

עיקריות: א. במשנה בעדויות פ"ב מ"ח: "שלשה דברים אמר רבי עקיבא, על שניים הודו לו ועל אחד לא הודו לו: על סנדל של סיידים שהוא טמא מדרס... והודו לו..." וכיו"ב במובאה בבבלי בשבת הנ"ל: "דתניא: סנדל של סיידין – טמא מדרס, ואשה חולצת בו, ויוצאין בו בשבת, דברי רבי עקיבא. ולא הודו לו. והתניא: הודו לו..." ב. בתוספתא בעדויות שם (פ"א הי"ג): "סנדל של עץ ושל סיידין שטמא מדרס ואשה חולצת בו ויוצאין בו בשבת, ולא הודו לו" (גרסה זו מקוימת מכתבי היד, וכן הובאה ברמב"ן במלחמות ריש יומא. החס"ד בעדויות הבין מתוס' שגרסתם בתוספתא זו "של קש", אך נראה שכוונתם לתוספתא בכלים שלהלן, ועיין ב"שיירי מנחה" על התוספתא שם). ג. בתוספתא כלים ב"ב פ"ד ה"ה: "סנדל של קש ר' עקיבא מטמא והאשה חולצת בו ויוצאין בו בשבת ולא הודו לו", וכיו"ב בירושלמי יבמות פ"ב ה"ב: "סנדל של קש טמא מדרס והאשה חולצת בו דברי ר' עקיבא, אבל חכמים לא הודו למדרס".

ניתן לתאם בין המקורות בשתי דרכים: א. סנדל של סיידים הוא של קש. כך הסיקו תוס' בשבת הנ"ל מהתוספתא בכלים, וכן הוכיחו הרמב"ן בשבת והרשב"א גם מהירושלמי. מכל מקום, התוספתא בעדויות מלמדת שהמחלוקת איננה רק עליו אלא גם על סנדל של עץ. ב. לדעת רשב"ם המחלוקת עוסקת בשני סנדלים שונים לגמרי זה מזה: סנדל "של עץ" היינו של קש, ובזה גריעותו. "של סיידין" אינו מעץ או קש אלא ממתכת, וגריעותו מחמת שלא נועד להליכה אלא הוא מכלי מלאכתו של הסייד, ורק לעיתים הוא מנצל אותו גם להליכה, כדברי הגמ': "הא לאו להילוכא עבדי?... שכן הסייד מטייל בו עד שמגיע לביתו". דברי הרשב"ם מופיעים בתשובתו לראב"ן (בש"ת שבסוף ספר הראב"ן, מהדור' דבליצקי עמ' תשמב). תשובה זו הובאה בקצרה בתוס' בשבת נט ע"א ד"ה סנדל וסו ע"א ד"ה והא (בשיבוש שמות השואל והנשאל, והשווה מלאכת שלמה בעדויות שם בשם הרש"ס), וביתר ביאור בתוס' הרא"ש סו ע"א והרשב"א והריטב"א שם, והרשב"ם מצייין שכן פירש גם ב'אלפא ביתא דר' מכיר', אחי רגמ"ה, וראה גם בערוך ערך 'סנדל' (וכבר העירו אחרונים, כגון הסד"ט כלים דף ריא, א ו'הגהות ר' זאב וולף מבאסקוויץ' שנדפסו בש"ס וילנא בשבת, שהתוספתא בעדויות המזכירה "של עץ ושל סיידין" מחלישה את ראיית תוס' מהתוספתא בכלים שסנדל הסיידין הוא של קש). וכך משמע בתוס' ישנים ביומא עח ע"ב ד"ה בין: "שר' עקיבא לא הזכיר שם אלא סנדל של סיידין ושל קש [ובתוס' הרא"ש שם נוסף: ושל מתכת], אבל קב הקיטע סנדל של עץ הוא".

מהו טעם המחלוקת לדעת רשב"ם? ברי ששני הטעמים האחרונים לעיל, שהקש אינו עץ או שאינו עמיד, אינם מתאימים לדרכו שסנדל הסיידים הוא של מתכת. לפיכך עלינו לומר שר' יוסף, שקישר את המחלוקת על כלי הקש לסנדל הסיידים, סובר שריב"ג טיהר את כלי הקש מפני שאין זה החומר הרגיל לעשייתם, כדברי רבותיו של רש"י, ולדעתו הוא הדין לטומאת מדרס בסנדל של סיידים, כי אין זה מקובל לעשות סנדל ממתכת, וכמ"ש בתוספתא בכלים ב"ב פ"ב הי"א: "שלשה סנדלין: של אדם – טמא מדרס, של מתכות ושל בהמה – טמא טמא מת" (הביאה הרשב"ם שם, וביאר שהיא דלא כר"ע. בסד"ט כלים דף ריב, תמה על הרשב"ם, מדוע הסנדל טמא טומאת מת, אך הרשב"ם מיושב לשיטתו שהוא כלי עבודה). עוד אפשר לומר, לפי דרכו של הרשב"ם, שר"ע מחדש שני חידושים שונים במהותם: שסנדל מתכת של סיידים הוא מנעל אע"פ שתשמישו כסנדל הוא עראי, ושסנדל של קש הוא מנעל למרות חולשתו. רב יוסף, שהעמיד את "לא הודו לו" כר' יוחנן בן נורי, התייחס רק למחלוקת על סנדל של קש, האם חולשתו מפקיעה אותו מלהיות מנעל, ואילו רב הונא, שקישר את "הודו" ו"לא הודו" למחלוקת על קב הקיטע, התייחס רק לסנדל הסיידים.

הר"ש בכלים פ"ז מ"ז כתב: "ובסנדל נמי דהיינו מדרס פליגי התם בסנדל של סיידין והוא אינו של קש כדמוכח בתוספתא דקתני סנדל של סיידין ר"ע מטמאו אשה חולצת בו ומתני' תנן בעדויות (פ"ב מ"ח) סנדל". שמה כוונתו להוכיח כדעת רשב"ם מהתוספתא בעדויות שמזכירה בנפרד את סנדל העץ ואת של סיידין, כאמור, אך במים טהורים ובר"ש מדסוי הגיהו בו: "והוא של קש... דקתני סנדל של קש", והבנה זו מתיישבת יותר בהמשך דבריו: "ונראה דפליגי אי חשיב דבר מעמיד".

חילופי הגרסאות

להבנה מדויקת של המחלוקת על כלי הקש ומה שניתן להעלות ממנה לגבי הגדרת העץ יש לברר את הגרסה הנכונה בה. הגרסה במשנה בכלים "מחצלת הקש ושפופרת הקש" מקוימת ללא כל פקפוק, מדברי כל הראשונים מפרשי המשנה (רמב"ם ר"ש ורא"ש) וכל כתבי היד שבידינו. לעומת זאת נוסח המובאה בגמרא עמום. בדפוסים מופיע בגמרא ובתוספות (ד"ה כוורת) הנוסח "כוורת קש ושפופרת קנים". אולם בשאר הראשונים ובכתבי היד גרסאות רבות אחרות: יש שגרסו שמדובר בכוורת ושפופרת של קש בלבד והקנה לא הוזכר; או שהכוורת של קנים והשפופרת של קש; או שמדובר בשתי כוורות, של קש ושל קנים²⁸. על כל פנים, המחצלת שמופיעה במשנה נעדרת כמעט לחלוטין מכל הגרסאות בגמרא בכתבי היד ובראשונים²⁹.

הגרסאות בגמרא חלוקות גם בשאלה האם לגרוס "דתנן" או "דתניא", גרסה שלפיה לכאורה מדובר בכרייתא. אולם הבחנה זו בין "תנן" ל"תניא" אינה מוחלטת, שכן מצינו פעמים רבות "דתניא" בהבאת משניות, בפרט מזרעים וטהרות, כפי שהראה הרב ראובן מרגליות³⁰.

הגר"א הגיה בגמרא "מחצלת הקש ושפופרת הקש" כדי להתאימה למשנה (וכן הציע גם החזו"א כלים סי' כג סקט"ז). לעומת זאת הר"ש בכלים שם כתב: "כי האי גוונא פליגי בפרק במה אשה, ופירש"י ז"ל שם דפליגי בהא... וכאן לא יתכן לפרש כן, דטומאת מחצלת...". כלומר: הוא גרס בגמרא בלא "מחצלת" וסבר שזוהי ברייתא מקבילה (כפי שהעיר הר"י פיק במסורת הש"ס)³¹, ולא הציע להגיה את הגמרא או את המשנה. מאידך, קשה להבין מדוע הגמ' העדיפה להביא ברייתא ולא את המשנה, כפי שכתב הר"ש עצמו בהקשר אחר (אהלות פט"ו מ"ז), על חילופי גרסה בין המשנה שם לבין המובאה ממנה בערוכין ע"ב: "ולא מסתבר לומר דהיא ברייתא היא, דאין לו להביא ברייתא כיון דיכול להביא מן המשנה. ואין להקפיד על מה שמקצרה, שכן דרך בכל הש"ס לקצר משניות של סדר טהרות". לפיכך מסתבר לענ"ד שהגרסה בגמרא בלא "מחצלת" שרירה

28 ביתר פירוט: כוורת קש בלבד (כ"מ); כוורת ושפופרת קש (רמב"ן במלחמות ריש יומא, וכן משמע ברשב"א); כוורת קש וכוורת קנים (כת"י וטיקן, וכן משמע בתוס' הרא"ש ד"ה סנדל); ושפופרת קש וכוורת קנים (ריטב"א). רש"י (ד"ה ור' יוחנן) מציין שמדובר בכלי קש, ולא פירט באלו כלים מדובר, ועכ"פ מוכח מדבריו "דלאו אורחא לעשות מקש אלא מקנים" שגרס "קש" בלבד (שו"מ תליתאה סי' שגב). המאירי מזכיר כוורת קנים או קש ושפופרת קש.

29 פרט לקטע גניזה אחד שבו נאמר "[מחצלת שלקש ושפופרת שלקש]", ואפשר שאין זו גרסה מקורית אלא תיקון שנועד להתאים לגרסת המשנה.

30 יסוד המשנה ועריכתה עמ' סח-סט, וראה גם י. נ. אפשטיין, 'מבוא לנוסח המשנה' עמ' 818 והלאה.

31 וכן מתבאר מדבריו בכלים פט"ו מ"א עם הגהת ר"ב אשכנזי, ראה הערה 96.

וקיימת, לאור המקורות הרבים שתומכים בה³², שלגמרא הייתה גרסה אחרת במשנה בכלים³³.

באשר לספק בגרסה האם מדובר בקש או בקנים, לענ"ד כמה ראיות שהגרסה הנכונה, בין כוורת ובין בשפופרת, היא "קש". ראשית, מפני שבהמשך המשנה בכלים נאמר: "שפופרת הקנה שחתכה לקבלה טהורה עד שיוציא את כל הככיי", ומשמע שגם ר' יוחנן בן נורי מודה בזה. הרי שלא חלק על טומאת שפופרת הקנה. ואמנם נראה שלגמרא הייתה גרסה שונה במשנה בהחלפת מחצלת כוורת, אך זו אינה מחלוקת בהכרח, ואין טעם לומר שהגמרא חולקת על המשתמע בבירור מהמשנה לגבי הקנה.

מלבד זאת, כל הטעמים שאמרו הראשונים לבאר את דעתו של ריב"נ אינם מתאימים לקנה:

א. סברת רבותיו של רש"י שלא מקובל לעשות את הכלים הללו מחומר זה אינה מובנת כלל לגבי קנים. בגמ' בשבת ח ע"א משמע שסתם כוורת היא מקנים: "אמר אביי: זרק כוורת לרשות הרבים, גבוהה עשרה ואינה רחבה ששה – חייב, רחבה ששה – פטור. רבא אמר: אפילו אינה רחבה ששה – פטור. מאי טעמא – אי אפשר לקרומיות של קנה שלא יעלו למעלה מעשרה". ובשבת עד ע"ב: "אמר אביי: האי מאן דעבד חלתא [כוורת³⁴] – חייב אחת עשרה חטאות", ופירשו הראשונים את מניין החטאות בהנחה

32 חילופי קנים או קש עשויים להיות מוסברים בצורת כתיבה מסוימת שבה "נים" נראה כ"ש". קשה יותר להחליף בין כוורת למחצלת, באותיות "צל".

33 בתלמוד הבבלי יש כ-300 ציטוטים ממשניות בטהרות. כפי שהעיר הר"ש באהלות הנ"ל וראשונים נוספים, הרבה מאוד פעמים ציטוטים אלה מטהרות שונים מנוסח המשניות שלפנינו (וראה תוס' בכוורת כז ע"ב ד"ה וכי; רמב"ן ב"מ מח ע"ב ד"ה ר' יהודה, ועוד). לפי בדיקתי לא מדובר רק בקיצורי לשון, אלא פעמים רבות (למעלה משליש מהמובאות!) גם שינוי עניין. יתירה מזו: פעמים רבות ניכר שהגמרא מסתמכת על הנוסח שמופיע בה ואין זו גרסה מוטעית בגמרא. דוגמה לכך ראה בס"ד, הערה 26. דוגמה נוספת בסנהדרין מח ע"א, שם מובאת המשנה בכלים פכ"ח מ"ה: "כפה שהוא טמא מדרס ונתנו על הספר" (כך בכל כתיב"י של המשנה), ואילו בגמרא: "לספר" (בכתיב"י של הגמ' גרסאות חלוקות), ומשמע בגמ' שגרסה כך דווקא, כי הוכיחה מכאן שהזמנה מילתא היא. המפרשים שם התחבטו בזה: הר"ש והסדר"ט (כלים רנה, א ד"ה על הספר) הגיהו במשנה ע"פ הגמרא, ואילו ר"ח בסנהדרין גורס בגמרא כמו במשנה (גם לגבי שינוי הלשון מ"טמא מת" ל"מגע מדרס", שבו נבדלים כל כתיב"י של המשנה מכל כתיב"י של הגמרא). כך דרכו של רבנו חננאל בכהאי גוונא, להעתיק את המשנה כפי שהיא לפנינו במשניות. עניין זה דורש בדיקה מעמיקה יותר בכל מקרה לגופו על כל גרסאותיו במשנה ובגמרא ומפרשיהן, והאם מבחינת מהלך הסוגיה יש נפק"מ בין הגרסאות, ועוד חזון למועד אי"ה. על פי גרסת המשניות, ייתכן שריב"נ חלק על ר"ע רק במחצלת ושפופרת, מפני שהשימוש בהן גורם בלאי, אבל הכוורת, שהיא כעין סל להנחה בתוכה וניתן להשתמש בה ללא דריכה וטלטול, אפשר שמודה ריב"נ שהיא בת קיימא ומקבלת טומאה, ואינו חולק על המשניות בכלים ואהלות על אודותיה. וממחלוקת ר"מ ור' יהודה בכלים פט"ו מ"א משמע שהפרטים שנשנו לפני כן, ובהם כוורת הקש, הם משנה קדומה, כלשון הספרא (שמיני פרשת ו, ו): "רבי מאיר אומר: כל שמנו חכמים בטהרה טהור והשאר טמא. רבי יהודה אומר: כל שמנו חכמים בטומאה טמא והשאר טהור".

34 כך פירשו הראשונים, ומוכח בשבת לה ע"א.

שמדובר בשל קנים. עוד מצאנו (בשבת מג ע"א) שיש צורך לפרוס מחצלת ע"ג כוורת דבורים כדי להגן עליהם מחמה וגשם, ומכאן שמכסה הכוורת אינו אטום, דהיינו שהוא עשוי מקש או קנים וכדומה³⁵.

כמו כן מצאנו בכמה מקומות שסתם שפופרת היא של קנים. בתוספתא בכלים ב"מ פ"ז הי"ב: "שפופרת מאימתי מקבלת טומאה? משיחוסם ויקנב. רבי יהודה אומר: משיוציא את הזכר מתוכה". ובפרה פ"ה מ"ד: "שפופרת שחתכה לחטאת", משמע שאינה צריכה אלא חיתוך כדי להיות כלי קיבול, דהיינו שפופרת של קנה. וכ"כ תוס' בחגיגה כג ע"א (ד"ה שפופרת): "והכא שפופרת של עץ הויא", ר"ל של קנה, שדינו כעץ. וכן במנחות לג ע"ב: "תנא: העמיד לה מלבן של קנים חותך שפופרת ומניחה". וכן בתוספתא בכלים ב"מ פ"ז ה"ח: "שפופרת שחתכה ונתן בה את המזווה ואחר כך נתנה בכותל אפילו כדרך קבלתה טהורה", דהיינו שפופרת של קנה, שאינה צריכה אלא חיתוך, כנ"ל. וכן בשבת קמו ע"ב: "אין חותכין שפופרת ביו"ט ואצ"ל בשבת". ובנידה סו ע"א: "כי צד בודקת את עצמה? מביאה שפופרת ובתוכה מכחול... שפופרת אפגורי מפגרא לה! אמר שמואל: בשפופרת של אבר". פרש"י: "אפגורי מפגרא – שהעץ אינו חלק ומסרטט ומוציא דם". מכאן שסתם שפופרת היא של עץ, היינו של קנה. וכ"כ בערוה"ש העתיד (פרה אדומה ס"ו נו ס"ה), שסתם שפופרת היא של עץ.

הדבר מסתבר, שהרי תפקיד השפופרת הוא להחזיק דברים קטנים מאוד. ראה בתוספתא בכלים ב"מ פ"ו ה"ט: "ושאר כל הכלים שאין יכולין לקבל זיתים, כגון השפופרת והטננין³⁶, שיעורן ברובן, דברי ר"מ. ר' אלעזר בר' שמעון אומר: בתבלין". וכן מצינו בכמה מקומות במסכת פרה שהיו נותנים אפר בשפופרת, וכן צבע לאיפור, כביטוי הידוע "כמכחול בשפופרת"³⁷. הצורה הנוחה ביותר להשיג שפופרת כזו היא לחתוך קנה. ועוד, שקביעת התוספתא ששפופרת אינה יכולה לקבל זיתים מוכיחה שיש לה מקור טבעי קבוע, ואין מדובר על ענף שנקדח וכדומה, ואם כן ברי שמדובר על צמח הקנה.

אמנם תוס' בסוגייתנו בשבת (ד"ה טמא) כתבו: "דכוותה בשפופרת כיון שאין רגילות לעשותה מקנים", וכן הריטב"א על פי גרסתו: "דלא רגילי למעבד... כוורת של קנים", אולם הדברים קשים מאוד לענ"ד.

35 ומיושבת קושיית מהר"ם בנעט שם. ועיין תשובות רב נטרונאי גאון (מהדור' אופק) ס"ו שפט, פירוש הגאונים בעוקצין פ"ג מ"י, ואוצה"ג סנהדרין קז ע"א, עמ' תקלו, ולדברי כולם סתם כוורת היא של קנים. אמנם יש אומרים שהכוורת הסתמית היא מאדמה, עיין במפרשים באהלות פ"ט מ"א, "פרק כוורת", ובפרט במשנה יב שם, המוכיחה שמדובר בכלי אדמה, עי"ש בפירוש הרב קהתי; עכ"פ בוודאי כוורת קנים היא דבר מצוי.

36 כלי צר, עיין בחס"ד עמ' קיג ובהערת הר"ש ליברמן שם.

37 שיעור שפופרת הנוד, כשתי אצבעות חוזרות למקומן, הוא בשפופרת רחבה יותר.

- ב. הנימוק שקש אינו עץ לא מסתבר לגבי קנה. הקנה הסתמי הוא צמח רב שנתי, גבוה וקשיח, ומכל בחינה שהיא מסתבר שהוא "עץ", כפי שיתבאר. וכן כתב בשפת אמת, שלפי נימוק זה הכרח לגרוס "קש" ולא "קנים"³⁸.
- ג. הנימוק שקש אינו עמיד אף הוא תמוה לגבי קנים, כפי שהעיר ב'מועד דוד' (כתוך דברי דוד' לר' דוד צפג', שבת שם). אם כי, בתוס' הרא"ש כתב ש"כוורת נמי אין דרכה ליעשות מקנים ומקש לפי שאינו דבר המתקיים", וצ"ע.

הקנה – אילן

שנינו בתוספתא (כלאים פ"ג הט"ו): "הקנים והחגיץ והוורד והאטרין מין אילן ואינן כלאים בכרם. זה הכלל: כל המוציא עליו מעיקרו – הרי זה ירק, וכל שאין מוציא עליו מעיקרו – הרי זה אילן". על הכלל שבסיפא נשתברו קולמוסין: יש אומרים שכוונתו לצורת הצמח, שהעלים יוצאים מן העיקר, כפשטות הלשון (בה"ג הל' ברכות פ"ו), ולדעה זו התחבטו המפרשים האם "עיקרו" הוא השורש או הגזע³⁹. ויש אומרים שהכוונה ליכולתו של הצמח להחזיק מעמד מספר שנים⁴⁰. המאפיין השני, אריכות ימיו של הצמח, מתקיים בקנים, שהם רב שנתיים. באשר למאפיין הראשון, צורת הצמח, הגדרת הקנים כאילן מובנת יותר אם "מעיקרו" הוא השורש, והקנה נחשב כאילן מאחר שעליו אינם יוצאים מגובה פני האדמה אלא במרחק מסוים ממנה.

הגמ' בערובין לד ע"ב מביאה את התוספתא, ולעומתה ברייתא מנוגדת: "הקנים והקידן והאורבנין – מין ירק הן, והן כלאים בכרם", ו"קשיין אהדדי". מהקושיה משמע שהגמ' אינה מכירה מחלוקת ידועה בשאלה האם קנה הוא עץ, שאם לא כן היה לגמ' ליישב שהא ר"ע והא ריב"נ. מכאן יש ללמוד שמחלוקת ר"ע וריב"נ אינה עוסקת בקנים כלל, או עכ"פ שטעמה איננו האם הקש והקנים הם עץ אם לאו.

הגמ' מתרצת שיש לחלק (הן לעניין כלאים והן לעניין איסור השימוש באילן בשבת, שהוא הנושא העיקרי בסוגיה שם) בין קנים "עוזרדין" לשאינן "עוזרדין". לדעת רש"י הכוונה לשלבים שונים בצמיחת הקנים: בתחילתם הם רכים ודינם כירק, ובהמשך

38 לדעתו גם תוס' גרוס "שפופרת קש", לפי תירוצם שהקש טמא מדרבנן, כי קשה לומר שהמשנה תאמר בחדא מחתא שר"ע "מטמא" כוורת קש ושפופרת קנים כשזה מדרבנן וזה מדאורייתא. ברוקתי בכתה"י של התוס' בשבת, ומצאתי בכת"י אחד (וטיקן מס' 3) שבד"ה כוורת אכן מופיע: "כוורת הקש ושפופרת של קש", כהשערת השפ"א. דא עקא, שבד"ה טמא מדרס מופיע גם שם: "דכוותה בשפופרת כיון שאין רגילות לעשותה מקנים". בכת"י אחר (ביהמ"ל בני" מס' 6573) מופיע בקיצור: "כוורת הק' ושפו' הק'", ובד"ה טמא מדרס: "מקנים".

39 עיין או"ז ח"א סי' קעב, לעומת 'סדר ברכות הנהנין' לבעל שו"ע הרב, פ"ו הל' ו-ז.

40 רא"ה ברכות מ ע"ב, על פי השוואה להגדרת העץ בגמרא שם לעניין ברכות הנהנין. להרחבה בסוגיה זו ראה במאמרו של הרב יואל פרידמן, 'הגדרת אילן וירק בהלכה', התורה והארץ ג עמ' 428-398.

הם מתקשים ודינם כאילן. אולם הרשב"א פירש שהכוונה למינים שונים של קנים, ולשיטתו צמח רך שסופו להתקשות דינו כעץ (ועיין משנ"ב סי' שלו סק"ח). הרמב"ם (הל' כלאיים פ"ה ה"ט) סתם שקנים הם אילן ואינם כלאיים בכרם, וביאר הרדב"ז שלעניין כלאיים הרמב"ם ביכר את התוספתא על פני הגמרא. ויש שהסבירו אחרת, שהרמב"ם קיבל את החילוק בין קנה רך לקשה, אלא שלדעתו סתם קנה הוא הקשה, והרך אינו שכיח, וכ"כ בגאון יעקב בערובין שם ובדרך אמונה על הרמב"ם⁴¹.

אכן, בדרך כלל הקנים נחשבים כאילן, כמ"ש בבבא בתרא פ ע"ב: "ת"ר, הלוקח אילן מחבירו לקוץ – מגביה מן הקרקע טפח וקוצץ, בתולת השקמה – ג' טפחים, סדן השקמה – ב' טפחים, בקנים ובגפנים – מן הפקק ולמעלה, בדקלים ובארזים – חופר ומשרש, לפי שאין גזען מחליף". מכאן גם מתבאר שהקנים מתחדשים מדי שנה ("גזען מחליף"), ולכן הקונה את זכות הקציצה צריך להשאיר בהם טפח (ועיין שביעית פ"ד מ"ו). וראה תוספתא שביעית פ"א ה"ב: "ושדה קנים נדונת כנטיעות", לעניין היתר החרישה עד ראש השנה. מאידך, מצאנו בכמה מקומות שהקנה מוזכר כדבר מובחן ונבדל מעץ⁴², אך זאת ביחס לעצים עבים, וראה להלן פרק ד על השימוש בלשון "עץ" בחז"ל.

לגבי קנה סוכר מצאנו מחלוקת האם ברכתו בורא פרי העץ או בורא פרי האדמה, עיין טור או"ח סי' רב. ברם, בהלכות גדולות (ברכות פ"ו) מפורש: "[סוכר] קנה דיליה ודאי עץ הוא... ומברכינן עליה בורא פרי העץ... ואית רבנן דאמרי... בורא פרי האדמה, ולא משום דסבירא להו דקנה לאו עץ הוא, אלא הכין סבירא להון: אף על גב דעץ הוא, כיון דלאו פירא קא מפיק ולא פיריה קא אכלינן לא מתאמר לן בורא פרי העץ"; וכיו"ב בשו"ת רדב"ז ח"א סי' תקסג. לעומת זאת בכפתור ופרח פנ"ו (מהדו' ביהמ"ד להלכה בהתיישבות עמ' רנט) פסק שקנה הסוכר הוא פרי אדמה, והסביר את הטעם על פי התוספתא, שעליו עולים משורשו. והדברים מוקשים, שהרי בתוספתא זו עצמה מפורש שהקנים אינם כך⁴³.

41 חלוקה אחרת בין קנים שונים מצאנו בחולין טז ע"ב, שם הגמ' מחלקת בין שני מיני קרומיות של קנה, ש"סימונא דאגמא" היא הראויה לשחיטה, בניגוד לסתם קרומית של קנה. ד"ר משה רענן (פורטל הדר' היום, חולין ג ע"א), שבדק את הנושא באופן מעשי, מסביר שמדובר באותו סוג של קנה, אלא שקנה שקיבל שפע של מים חזק יותר וראוי לשחוט בו, עיי"ש בהרחבה.

42 בנגעים פ"ב מ"ה: "ואפילו חבילי עצים ואפילו חבילי קנים דברי רבי יהודה". ומקוואות פ"ז מ"ז: "כובש אפילו חבילי עצים אפילו חבילי קנים כדי שיתפחו המים". ובבראשית רבה פרשה א, ח: "זה שהוא בונה צריך ששה דברים: מים, ועפר, ועצים, ואבנים, וקנים, וברזל. ואם תאמר עשיר הוא ואינו צריך לקנים, הרי הוא צריך לקני המדה". וכן בלשון רש"י ערובין יד ע"א ד"ה בריאה: "כגון קורה של עץ... אבל של קש ושל קנים...". וראה שם נה ע"ב ד"ה צריפין וד"ה ג' חצירות, שבהקשר של בניין הנגיד בין הוציא וערבה לבין עץ.

43 העירו על כך בכרם ציון (ערלה, פ"ד עמ' יג הערה 15). בתבואת יוסף (עמ' קסט) תירץ שקנה הסוכר שבימי הכו"פ היה רך, ולא כקנה הסוכר שלנו. לענ"ד מדיונו של הכו"פ בדעת הגאונים לא משמע שחילק בין תקופות, עיי"ש, אבל ייתכן שהכו"פ סבר לחלק בין סתם קנים שבתוספתא לבין קנה

קיצורו של דבר, הדעה הפשוטה יותר העולה מדברי חז"ל ורוב הראשונים היא שהקנים הם עץ לכל דבר.

אכן, מרש"י בסוגייתנו בשבת משמע שהקנים הם עץ לכו"ע, שכן כתב: "ור' יוחנן בן נורי מטהר – דלאו אורחא לעשות מקש אלא מקנים... זה לשון רבותי. ולי נראה: סנדל של סידין של קש הוא, ור' יוחנן בן נורי מטהר בכלי קש – דלאו עץ ניהו". אם דרכו של הסנדל להיעשות מקנים, מדוע בפירושו השני העמיד רש"י בשל קש דווקא? משום שהקנים הם בוודאי עץ המקבל טומאה, כפי שמפורש בכמה מקומות, הן לגבי טומאת מדרס (סוכה פ"א מ"א) והן לגבי טומאת מת בקנה המשמש ככלי קיבול (שבת קכג ע"ב, כלים פ"ז משנה טז-יז; אהלות פ"ח מ"ג). וכן מתבאר מרש"י בשבת פד ע"א ד"ה מפץ וד"ה במת ותוס' שם ד"ה מפץ. תוס' בסוכה (טז ע"א ד"ה ומטהרת) אף מחלקים במפורש בין קנים, שדינם כעץ לטומאה, לבין שיפה וגמי, שאינם עץ, וכן בקרית ספר הל' כלים פכ"ג⁴⁴.

לפ"ז מסתבר שמה שהקשו תוס' ד"ה כוורת הקש ושפופרת של קנים: "והיכי מטמא... כיון דלא חזי לשיבה לא מטמא מדרס, ולעניין טמא מת הא לא כתיב בפרשה אלא כלי עץ", אין קושייתם על הקנים אלא על הקש, כפי שבתירוצם הראשון הזכירו רק את הקש⁴⁵. וכך לשון תוס' הרא"ש (פד ע"א ד"ה מפץ): "והא דמטמא רבי עקיבא לעיל כוורת הקש, איכא למימר דקש עדיף משיפה וגמי לפי שהוא קשה". אולם בשו"ת מהרש"ם (ח"א סי' רטו) כתב בדעת תוס': "שכתבו לחד תירוצא דכוורת הקש וקנים אינם מקבלים טומאה אלא מדרבנן", והחזו"א (כלים סי' כג סק"ח) הסתפק בזה: "ואולי קנה חשיב עץ ממש". ויש להעיר על לשון הריטב"א (חולין ג ע"א) על כך שקרומית של קנה אינה מק"ט: "פירוש: ופשוטי כלי עץ ושום צמחים אין מקבלין טומאה אפילו מדרבנן אלא כשהם משמשין לאדם בגופו או משמשי משמשיו כדאיתא בספרי", ושם רמז שהקנה אינו עץ ממש.

סוכר. מכל מקום, לפי מה שביררתי אין הבדל בצורת הצמיחה בין קנה מצוי לקנה סוכר, וצ"ע. ובתוס' בברכות לו ע"ב ד"ה ברטיבא נראה שמחלקים להיפך, שכתבו שקינמון, הגדל בקנים על הארץ, הוא פרי אדמה, ואילו קנה סוכר הוא פרי עץ. כנראה כוונתם ששניהם נחשבים כאילן, אלא שבקינמון אוכלים את הקנה עצמו ולכן דינו כפרי אדמה, ואילו הסוכר אינו נחשב כקנה עצמו אלא כפריו (דעת אורח', הל' ברכות, עמ' רא).

בכו"פ במהדו' ביהמ"ד להלכה הוסבר בהערה (ללא התייחסות לתוספתא) שלדעת הכו"פ מכיוון שזהו קנה ולא גזע ממש הוא נחשב כעליו עולים מעיקרו. ההסבר תמוה, שכן לפיו לא ניתן להגדיר שום קנה כעץ, ואף לא את האטד והוורד שהוזכרו בתוספתא עם הקנים.

44 ראה גם בפירוש הראב"ד לספרא ויקרא חובה פרק ה, ומנו מתבאר שקנים נחשבים "עץ" לעניין שריפת פסולי המוקדשין, גם לפי הצד שקש וגבבה אינם "עץ", ע"ש.

45 מקצת ראייה מלשון היחיד "לא חזי לשיבה", אך לגבי כוורת מתאים "חזיא", ובשני כה"ה הנ"ל בהערה 38: "חזו" (וכמוכן אם גרסו "קש" גם בשפופרת מובנת הלשון "חזו", הכוורת והשפופרת).

מסקנה מהסוגיה לגבי היחס בין טומאת מת למדרס

השתא דאתינן להכי, שהגרסה המחזורת בגמרא היא "כוורת של קש ושפופרת של קש", תישאל השאלה: כיצד רב יוסף לומד מכך שריב"נ מטהר את הללו שיטהר גם את הסנדל של סיידים? מניין לו שטעמו של ריב"נ משום שהקש אינו מתקיים, ולכן יש לטהר גם את הסנדל של קש? שמא טעמו משום שהקש אינו עץ, ואילו בסנדל יש לטמא מדרס משום "יש במינו"⁴⁶ מכאן יש לשמוע כשיטת הראשונים החולקים על תוס', שאין סברה לחלק בין טומאת מדרס לטומאת מת בעניין זה, ואין טומאת מדרס בצמחים שאינם "עץ". ממילא, אם סובר ריב"נ שהקש אינו עץ עליו לטהרו גם מן המדרס.

מסקנה זו חשובה גם להגדרת ה"עץ", מפני שבסוגיית המפץ (בשבת פד וב"ק כה ע"ב) מבואר להדיא שטומאת המדרס בו היא מדאורייתא. מאחר שלמדנו מסוגיה זו שאין חילוק בין טומאת מת למדרס, מתברר שהחומר שממנו נעשה המפץ ראוי גם לטומאת מת (אפילו בחפץ שאינו מיועד למדרס). נמצא שדין המפץ, שלכאורה הוא קושיה על הרמב"ם (כ"ל פרק ב), הופך לסייעתא לשיטתו.

דברי רבי שמעון על הפקועות

המשנה בכלים אומרת, לאחר מחלוקת ר"ע וריב"נ, "רבי שמעון אומר: אף של פקועות כיוצא בהן", כלומר, אף בהן נחלקו ר"ע וריב"נ⁴⁷. מהן הפקועות? כיוצא בזה שנינו בעוקצין פ"ג מ"ד: "לולבי זרדים, ושל עדל, ועלי הלוף השוטה, אינן מיטמאין טומאת אוכלים עד שימתקו. רבי שמעון אומר: אף של פקועות כיוצא בהם". המשותף לכל אלה הוא שהם צמחי בר שאינם ראויים למאכל כמות שהם אלא לאחר ש"ימתקו" על

46 וכן הקשה במועד דוד (וכיו"ב באשי ישראל, איסרלין, שבת שס), ומכח זה הציע להגיה בגמרא "מחצלת" במקום "כוורת", כדעת הגר"א, וכך מוכח שריב"נ מטהר אף מן המדרס; וכבר נתבאר שגרסה זו נסתרת מכל הראשונים וכמעט כל כתיב"י. היה מקום להשיב על השאלה "אם כן אמאן תרמייה", מיהו זה שלא הודה לר"ע, אך הרי רב הונא הציע שהיא דעת ר' יוסי בקב הקיטע, ולמה רב יוסף נלחץ לומר שריב"נ מטהר את הסנדל?

47 תפא"י. האם דברי רבי שמעון מוסכמים? הרמב"ם (הל' כלים פ"ב ה"ד) פסק: "שפופרת הקש מקבלת טומאה ככל כלי העץ שמקבלין, אפילו אינה יכולה לקבל אלא טיפה אחת... אבל שפופרת של פקועות וכיוצא בהן אינן כלים אלא כאוכלין הן חשובין". לדעתו ת"ק חולק על ר"ש, ופסק כמותו (תפא"י; משא"ח; סד"ט עמ' 354), וכיו"ב בפיה"מ בעוקצין שלהלן כתב שאין הלכה כר"ש. לכאורה היה מקום לומר אחרת, לאור העובדה שהפקועות הן פרי שאינו מצוי בדרך כלל בסביבת האדם, שהמשנה הקדומה לא דנה עליהן כלל, ור' שמעון הוסיף את דינן בכלים ובעוקצין, ואין בזה מחלוקת. וראה כיו"ב בכלים פט"ז מ"א: "כל כלי עץ שנחלק לשנים טהור, חוץ משלחן הכפול ותמחוי המזנון והאפיפורין של בעלי הבית. רבי יהודה אומר: אף המגס וקוד הבבלי כיוצא בהן", ובר"ש משמע שנטה לפרש שאין זו מחלוקת, והתלבט בפירוש התוספתא (ב"מ פ"ז ה"ה) החולקת לכאורה על ר' יהודה. אכן, החזו"א (כלים ס"ג כג סק"כ) הסתפק שמא ת"ק אינו חולק על ר' שמעון כלל, אבל פשט מהרמב"ם שחולק. והסד"ט כתב לאידך גיסא, שאלמלא הרמב"ם היה אומר שהכלי מן הפקועות מתקיים יותר מקנה הקש, ולדעת ת"ק אף ריב"נ מודה לטמאו.

ידי עיבוד, כגון כבישה במלח (עיין ירושלמי שביעית פ"ז ה"א, המביא משנה זו, ופיה"מ לרמב"ם). ובשבת פ"ב מ"ב הוזכר "שמן פקועות". הערוך (ערך פקועות) מפרש שהם אבטיחים קטנים ומרים, או דילועי מדבריות, וכך פירש הר"ש בעוקצין ובכלים. מקובל לזהות את הצמח עם "אבטיח הפקועה", צמח עשבוני רב שנתי הגדל בר בקרקעות חוליות בצפון הנגב ובערוצי נחלים באזורים חמים. פריו רעיל ועליו דומים לעלי הגפן, ומכאן זיהויו עם "פקועות שדה" במל"ב ד, לט, שנלקטו מ"גפן שדה"⁴⁸.

מה שייכותו של צמח זה לקש שנחלקו בו ר"ע וריב"נ? הרמב"ם מפרש: "צמח שגם לו יש קנים חלולים, פקועות שדה". אך הדברים מוקשים, כי לצמח זה גבעולים בשרניים ומלאים⁴⁹. בר"ש משמע לענ"ד אחרת, שכתב: "מחצלת הקש - זנבות השבלים שעושין מהן מחצלאות וסל קטן כמו שפופרת וכן מפקועות דהיינו דלעת מדברית". משמע שלדעתו "שפופרת הקש" אינה צינור דקיק מקש בודד אלא כלי קטן מקליעת קש (וכן ביאר בדעתו ב'חשב האפוד' כלים עמ' תמג), וכן משמע בתפא"י. מסתבר שהר"ש למד זאת מאזכור הפקועות, שאינן מתאימות לעשיית צינור דק, ופירש שרוקנו את הפרי והשתמשו בקליפתו; וכן פירש פרופ' י. פליקס ('עולם הצומח המקראי' עמ' 202, עיי"ש שגודלו כתפוח)⁵⁰.

יש לעיין בשאלה כיצד ביאורי הראשונים למחלוקת ר"ע וריב"נ בכלי הקש מתאימים לפקועות. לפי רבותיו של רש"י נצטרך לומר שר"ש סובר שעשיית הכלים מפקועות שכיחה באותה מידה כמו עשייתם מקש, ולכן ר"ע וריב"נ יחלקו בזה (כשם שאומרת הגמ' לגבי שכיחות עשיית סנדל מעץ, לפי שיטה זו). לענ"ד יש בזה דוחק מסוים, שכן הקש קיים בכל מקום ומידת השימוש בו קשורה לתכונותיו והתאמתו לשימוש. לעומת זאת הפקועות הן צמח מקומי, והשימוש המוגבל בהן קשור לתפוצתן המעטה. אם כן, השוואתן לקש טעונה הסבר, האם מדובר בשימוש בפקועות בסביבת גידולן, או במקומות אחרים?

לפי רש"י, שתולה את המחלוקת על כלי קש בשאלה האם הוא נחשב עץ, נצטרך לומר שהם חלוקים גם האם הפקועות חשובות עץ, בגלל קשיותן. גם בזה יש קושי, שכן

48 עיי"ש ברד"ק. ובימינו: פליקס, עולם הצומח המקראי עמ' 202 וירושלמי שביעית פ"ז ה"ב עמ' 113; זהר עמר, בספר 'במה מדליקין' עמ' 91-93 ו'הצומח והחי במשנת הרמב"ם' בערכו; וראה בהרחבה במאמרו של ד"ר משה רענן, 'פורטל הדף היומי' שבת כו ע"א. על שימוש בצמח רפואי מימי קדם ועד העת החדשה ועל המסחר בו, ראה: זהר עמר ועידית חזות, 'אבטיח הפקועה בכלכלת העיר עזה בעת החדשה', 'קורות' טז עמ' קג-קט. הרמב"ם בפיה"מ בשבת פ"ב מ"ב מזהה את הפקועות עם "עלקם", שהוא לכאורה "ירוקת חמור", אבל צמח זה אינו מתאים כלל להפקת שמן, וגם אינו מתאים ל"פקועות שדה" (ראה במקורות הנ"ל).

49 כאן ובעוקצין פ"ג מ"ד לא כתב הרמב"ם את שמו בערבית, ושמה שלדעתו זהו צמח אחר מאשר זה שנדון במסכת שבת, ולא כערוך והר"ש שקישרו בין שלושתם (הבדל נוסף בין פירושיו, שכאן ובעוקצין הוזכר הרמב"ם את הפסוק "פקועות שדה" ובשבת לא, ואכמ"ל).

50 אם לדעת הרמב"ם מדובר על ירוקת החמור (ראה בהערות הקודמות) מובן מדוע נזקק לומר שהשימוש הוא בגבעול ולא בפרי, מאחר שלירוקת חמור פרי קטנטן שאינו מתאים לשימוש ככלי קיבול.

הפקועות הן צמח רב שנתי, כאמור, ואם כן מניין לרבי שמעון שריב"נ יטהר גם בהן? ושואל לדעת רש"י הדבר פשוט שלעניין טומאה אין הולכים אחרי ההגדרות הרגילות של אילן, אלא הקובע הוא קשיחות העץ והתאמתו למלאכה ותו לא. לפי תוס' צריך לומר שהפקועות עמידות זמן מה כעין כלי קש⁵¹.

מכל מקום יש לשאול: בשלמא לשיטת הרמב"ם שכל הצמחים חשובים "עץ" מדאורייתא, אכן אין הבדל מהותי בין קש לפקועות. אולם לפי סברת תוס' (כתירוץ הראשון, ראה להלן פרק ה) שר"ע טימא כלי קש מגזירת הכתוב מיוחדת שהחשיבה את הקש כעץ, לא מובן מניין לר"ש שר"ע יטמא אף בפקועות. גם לפי תירוץ השני של תוס', שכל הצמחים מק"ט מדרבנן, היקשו של רבי שמעון מקש לפקועות אינו ברור: שמא ריב"נ טיהר דווקא בקש, כי מיאן בגזירה זו, אבל בפקועות, הדומות יותר לעץ בהיותן צמח רב שנתי, אף הוא יטמא, מדאורייתא או מדרבנן? ובדוחק י"ל שר"ש קיבל במסורת שטעמו של ריב"נ אך ורק משום שכלי הקש אינם בני קיימא, ושלדעתו אין חילוק בזה בין עץ דאורייתא לעץ דרבנן⁵².

פסק ההלכה במחלוקת התנאים

בפשטות קי"ל כר' עקיבא מחברו (ערובין מו ע"ב), וכך פוסקים הרמב"ם (הל' כלים פ"ב ה"ד, פ"ג ה"ב, פכ"ה הי"ג) והמאירי (שבת סו ע"א), ששפופרת, כוורת ומחצלת מקש מקבלות טומאה. אולם במחלוקת זו ההכרעה אינה פשוטה לגמרי, מאחר שהגמ' בשבת הנ"ל מקשרת אותה למחלוקת על סנדל הסיידים ודינו בשבת ובחליצה. בכך הסוגיה נכרכת בסוגיות מקבילות ביומא עח ע"ב ויבמות קב-קג, שדנות על גדרי "מנעל" ביוה"כ ובחליצה⁵³.

51 על פי כל פירוש שהוא, צ"ב מדוע ר' שמעון בחר להזכיר את הפקועות דווקא ולא את האבטיח, למשל, פרי נפוץ הרבה יותר, שאזכוריו בחז"ל מרובים. שמעתי מד"ר משה רענן שיש הבדל ניכר בעמידות של קליפת הפקועות לעומת האבטיח, מאחר שקליפת האבטיח רווית מים ומקייבה מהר. ועוד: כאשר אוכלים אבטיח מקובל לפתוח אותו לגמרי, ואז קליפתו חסרת ערך ככלי, ואילו הפקועות לא נאכלות אלא משמשות להפקת שמן, כנ"ל, ולשם כך אפשר לקדוח בהן חור ולרוקן את הזרעים ולהשתמש בקליפה ככלי. הסבר אחר: אבטיח נזרע ונועד בעיקרו לאכילה, ולכן שימושו ככלי הוא זניח. לעומת זאת בפקועות, הגדלות בר, השימוש לעשיית כלי חשוב יותר באופן יחסי בהשוואה להפקת השמן מהן.

52 לא מצאנו לרשב"י שידבר עם ריב"נ (ראה 'תולדות תנאים ואמוראים' ערך ריב"נ עמ' 685), אך לא מן הנמנע ששמע את דעתו מר' עקיבא רבו, חברו של ריב"נ.

53 ביאור הדברים: בשבת סו ע"א נחלקו ר"מ ור' יוסי בקב הקיטע, האם מותר לצאת בו בשבת. מחלוקת זו הוזכרה גם ביומא עח ע"ב בהקשר לנעילת הסנדל ביוה"כ וכן ביבמות קג ע"א-ע"ב לגבי חליצה בסנדל עץ. בסוגיה בשבת ויבמות משמע שמחלוקתם היא בדאורייתא, האם מנעל וסנדל של עץ חשובים מנעל, וגם דין החליצה תלוי בשאלה זו. לעומת זאת ביומא מסיק רבא שלכו"ע קב הקיטע הוא מנעל, ומחלוקתם בשבת היא רק בשאלה האם יש חשש שמא הקב יישלף ויבואו לטלטלו ברה"ר, והראשונים התחבטו ביישוב הסוגיות. הסתירה מתעצמת, מאחר שרבא עצמו דן ביבמות על מחלוקת ר"מ ור' יוסי בהקשר של חליצה, בניגוד לכאורה לדבריו ביומא. מאידך, לפי גרסת הרמב"ן והרשב"א בשבת, רבא

ברם, הדבר תלוי בטעמים השונים שניתנו למחלוקת התנאים: על פי פירוש רש"י, שריב"נ מטהר משום שלדעתו הקש אינו עץ, אין כל קשר בין מחלוקת זו לבין גדרי מנעל וסנדל בכלל, שאינם תלויים בהיותם "עץ". לשיטתו, כפי שהתבאר, רב יוסף לא אמר שריב"נ חולק על ר"ע בעניין שבת וחליצה, אלא בטומאה בלבד. על פי פירוש תוס', שריב"נ טיהר משום שכלי הקש אינם עמידים, זהו טעם אפשרי להפקיע את הסנדל של סיידין גם מלהיות מנעל לשבת וחליצה (חזו"א כלים סי' טז סק"ז)⁵⁴, אבל אין לכך שייכות לסוגיה ביבמות על סנדל העץ. רק על פי פירוש רבותיו של רש"י, שריב"נ טיהר את הכוורת והשופרת מפני שאין דרכם להיעשות מקש, ומכאן למד רב יוסף יסוד כללי שריב"נ אינו מחשיב את סנדל הסיידים כסנדל, יש מקום להרחיב את היריעה גם לשאלה הכללית של מנעל מעץ. ואכן, הרמב"ן וסיעתו נקטו כפירוש זה, שמחלוקת ר"ע וריב"נ היא בשאלה מה דין כלי שנעשה מחומר שלא רגילים לעשותו ממנו, ולפי סברתם המרחיבה אף פסקו כריב"נ. מכל מקום, יש להדגיש שעל פי השיטה שמחלוקת התנאים נוגעת רק בהלכות טומאה וטהרה של כלי שעמידותו מוגבלת, או שנחלקו האם קש הוא עץ, לא מצאנו מי שפסק כריב"נ.

(ולא רב יוסף, כפי שנדפס לפנינו) הוא זה שמפרש שהחולק על ר' עקיבא בסנדל הסיידים ואומר ש"לא הודו לו" הוא ריב"נ, ולא כדברי רב הונא שהחולק הוא ר' יוסי, והדבר מתיישב יפה עם דברי רבא ביומא שגם ר' יוסי מודה שקב הקיטע הוא מנעל (עמדו על כך הרמב"ן והרשב"א).

מלבד סתירה זו בין הסוגיות קיים קושי פנימי בסוגיה ביומא, האומרת שרבא עצמו יצא ביוה"כ בסנדל של "דיבלי" (עשבים) או "דיקולי" (כגרסת הערוך ערך 'דקל'), ואעפ"כ אמר בסוף הסוגיה שבין לר"מ ובין לר' יוסי קב הקיטע הוא מנעל.

כמה דרכים נאמרו בראשונים ביישוב הקושיה: א. מרש"י ביומא משמע שמחלק בין סנדל עץ, שאסור ביוה"כ, לבין סנדל של שעם או דיבלי וכדומה. ב. הרז"ה סובר שלפי מסקנת רבא מנעל עץ אסור וה"ה לשעם, ולא הסביר כיצד הדבר מתיישב עם מנהגו של רבא עצמו, כפי שתמה עליו הרמב"ן. נראה שלדעתו השעם הוא עץ ממש (ולא כרש"י, וראה הערה 5), בעוד רבא התיר רק מנעל מצמחים רכים. ג. הרמב"ן (בשבת ובמלחמות ריש יומא) סובר שרבא התיר את מנעל העץ ביוה"כ, ומה שאמר רבא ביומא שלכו"ע הוא מנעל היינו שזו דעת ר' יוסי ור"מ, אבל דעתו כשיטת תנאים אחרים המתירה, והיא דעת ריב"נ, שלדעת רבא עצמו בשבת (כך גרסתו, כאמור) חלק על ר"ע במנעל של סיידים. וטעמו של ריב"נ כפירוש רבותיו של רש"י, שמאחר שאין רגילים לעשות את הכלים הללו מחומר זה הרי הם טהורים, והוא הדין שסנדל מעץ אינו מנעל, בין לחליצה ובין ליוה"כ. בעקבות הרמב"ן הלכו גם הרשב"א והריטב"א והרא"ה (מובא במיוחד לר"ן) והר"ן בשבת, וביארו לפ"ז את שיטת הרי"ף ביבמות (לג ע"ב) שפסל את סנדל העץ לחליצה אם אינו מחופה עור. שיטה דומה מופיעה בתוס' ישנים ביומא (עח ע"ב ד"ה בין לר"מ, ע"ש בשני הדיבורים). וראה בביאור הגר"א אור"ח סי' תריד ס"ב, שהביא את שיטות הראשונים ודחה את הקישור של הרמב"ן וסיעתו לדברי ריב"נ, לאור הירושלמי ביבמות האומר ש"לא הודו לו" נאמר לעניין מדרס בלבד.

54 בשו"ת מהר"ם שיק (אור"ח סי' שטז) אף כתב, שיתכן שהלכה כר"ע בכלי הקש שהוזכרו במשנה ובגמרא ואעפ"כ בסנדל של קש תהיה הלכה כריב"נ, כי שיקול זה לטהר את הכלי משום שהחומר אינו מתקיים תלוי בשימוש של הכלי, "דלצורך מנעל, לילך על האבנים וקוצים וברקנים ומים, בעי מתקיים טפ"י". הדברים מתקשרים לדברי תוס' הרא"ה הנ"ל הערה 24, שצירף את הטעם של רגילות לטעם של קיום.

אדרבה, הרמב"ן במלחמות ביומא מסיים: "ושוב מצאתי ראיה דשעם וקש דינם כשל עץ, דתניא בפ"ק דסוכה מחצלת של שיפה ושל גמי... ומקבלת טומאה, והתם מחצלת של שעם ושל קש ושל שיפה מטמאין טמא מת, וכולה סוגיא מטמא בכלים של שעם... ואמוראי בתראי סברי הכי... הרי כולם מוסכמים במיני קש שמקבלים טומאה הראויה להם, אם מדרס – מדרס, אם טמא מת – טמא מת, דהוה ככלי עץ, שלא לחוש לדברי ריב"ן דמטהר להו בין מן המדרס בין מן המת... הא אין עליך לדון אלא כלשונו הראשון שכתבנו דבין עץ בין קש לאו מנעל הוא לרבנן כדפרישית". הלח"מ (ה' שביתת עשור פ"ג ה"ז) תמה על הרמב"ן, שבתחילה ביאר בסוגיה שם שקי"ל כריב"נ ולבסוף הוכיח מהגמ' בסוכה שאין הלכה כמותו; ומכוח קושי זה הציע לחלק, שהרמב"ן מכריע כריב"נ רק לענין שבת וחליצה ולא לענין טומאה (וכן ביאר במרכה"מ שם). ברם, נראה לענ"ד ששיעור דברי הרמב"ן כך הוא: רש"י ביומא חילק בדעת רבא בין עץ לשעם, ואם נתלה זאת בדעת ריב"נ נצטרך לומר שטעמו של ריב"נ הוא שקש אינו עץ, ובשאלה זו הסוגיה בסוכה מכריעה שהקש דינו כעץ. לעומת זאת הרמב"ן סובר שאין לחלק בין קש לעץ, אלא טעמו של ריב"נ הוא שטומאה ושבת וחליצה נוהגים רק בחומר שממנו מקובל לעשות את הכלי ואת המנעל, ועל כך אין פירכה מהסוגיה בסוכה. וזהו שסיים הרמב"ן: "הא אין עליך לדון אלא כלשונו הראשון", ולא כרש"י המחלק בין עץ לקש. כך ביאר ב'מלכי בקודש' (ה' שביתת עשור שם) את דברי הרמב"ן. אלא שלפי זה הוצרך המלכי בקודש לומר שגם ריב"נ מודה לטומאת מחצלת של קש, "דגם לרבי יוחנן בן נורי ס"ל דשל קש הוי כשל עץ לקבל טומאה היכא דדרכו בכך, ומחצלאות דרכן ליעשות מגמי וקש לשכיבה או לאיזה תשמיש אחר". וזה נסתר מגרסת המשנה למחלוקת ר"ע וריב"נ, לפיה נחלקו במחצלת של קש⁵⁵.

55 עיין גם בשואל ומשיב תליתאה ח"ב סי' פו, שהתקשה אף הוא בסתירת הרמב"ן מיניה וביה, וביאר שמטרתו בראיה מסוכה רק לדחות את פירוש רש"י, ומ"מ כתב שגם לפי ביאור הרמב"ן ראוי להכריע כר"ע מחברו, ואף ציין שלפי פירוש הר"ש למחלוקת זו, האם הקש מתקיים, אין מקום לביאור הרמב"ן לסוגיה ביומא.

קושי מעין זה קיים גם בדברי הרשב"א, שבשבת סה ע"ב (מהדור' מוה"ק עמ' רצד) כתב שטעמו של ריב"נ שאין "נעל" אלא של עור ככתוב "ואנעלך תחש" (יחזקאל טז, ו), ולכאורה טעם זה אינו מובן, הרי הוא דיבר על כוורת ושפופרת, ומה עניין זה להגדרת מנעל? וע"כ הרשב"א ר"ל שריב"נ טיהר את הכלים הללו כי אין דרכם לעשותם מקש, כנ"ל, וא"כ הוא הדין שמנעל שאינו מעור אינו מנעל. מאידך, בהמשך (סו ע"א, עמ' רצט) כתב הרשב"א בשם תוס' שטעמו של ריב"נ משום שכלי הקש נחשבים כדבר שאינו מתקיים, ומשמע שמסכים שטעם זה עיקר. נלע"ד שדברי הרשב"א בתחילה הם על פי ההבנה שהסנדל של סיידים הוא של עץ, המתקיים (עיין עמ' רצד), ואח"כ (עמ' רצח: "ומיהו בתוספתא וכו') הלך בדרך אחרת, שהסנדל של קש, ולפי זה נזקק לטעמו של תוס'.

סיכום

נחלקו ר"ע וריב"נ על כלי קש מסוימים, האם הם מקבלים טומאה, והגמ' מקשרת זאת למחלוקת על סנדל הסיידים. בראשונים שלושה טעמים מדוע ריב"נ מטהר: א. אין רגילים לעשות את הכלים הללו מקש (רבתי' של רש"י). ב. לדעתו הקש אינו נחשב עץ (רש"י). ג. כלי הקש אינם מתקיימים (תוס').

יש שגרסו בגמרא שהמחלוקת עוסקת גם בכוורת או שפופרת של קנים, אבל כל הטעמים שאמרו הראשונים לא מתאימים לקנים, וממקורות אחרים מתבאר שאין כל ספק שהקנים הם עץ ומקבלים טומאה.

הרמב"ם והמאירי פסקו כרבי עקיבא, שהלכה כמותו מחברו. הרמב"ן וסיעתו פסקו כריב"נ, מאחר שקישרו בין שיטתו לבין היתר מנעל של שעם ביוה"כ ופסול מנעל של עץ לחליצה. זאת, משום שפירשו את המחלוקת כרבתי' של רש"י, ולפיה יש מקום ללמוד מדעת ריב"נ על גדרי מנעל מחומר שאין רגילים לעשותו ממנו. אך אין בדבריהם פסק הלכה שקש אינו עץ.

שתי נקודות בסוגיה מצביעות, לענ"ד, על כך שכל הצמחים מקבלים טומאה מדאורייתא:

א. לפי גרסת המשניות המחלוקת נאמרה על מחצלת ושפופרת של קש, ואילו לפי גרסת הגמרא מסתבר שהמחלוקת על כוורת ושפופרת של קש, וכפי הנראה הייתה לגמרא גרסה אחרת במשנה, כפי שמצוי פעמים רבות. לאור זאת, מתברר שרוב יוסף הקיש מדין שפופרת וכוורת, שאינם עשויים למדרס, על סנדל הסיידין, העשוי למדרס. משתמע מכך שאין חילוק מהותי בין טומאת מת לטומאת מדרס, וכל חומר הטמא מדרס טמא גם בטומאת מת, כדעת הראשונים שביארו שהמפץ נעשה מחומר המקבל טומאת מת מדאורייתא. ממילא משמע שהצמחים הרכים, שמהם נעשה המפץ בדרך כלל, מק"ט מדאורייתא.

ב. רבי שמעון במשנה בכלים אומר שכשם שנחלקו ר"ע וריב"נ על כלי הקש כך יחלקו בפקועות. לענ"ד השוואה זו מובנת יותר לפי דעת תוס', שטעמו של ריב"נ הוא מפני שכלי הקש אינם מתקיימים. בפרט משמע ממנה כדעת הרמב"ם שכל הצמחים מק"ט מדאורייתא, כי אם בכלי הקש קיימת דרשה מיוחדת – מנלן שר"ע שטימא את הקש יטמא את הפקועות? ואם הקש הוא גזירת חכמים, וריב"נ חלק עליה – מנלן שיחלוק עליה גם לגבי פקועות, הדומות יותר לעץ?

פרק ד: המושג "עץ"

א. בלשון המקרא

בדרך כלל קיימת בלשון המקרא הבחנה בין עץ לעשב (בראשית א, יא, שמות ט, כה, ועוד). בהלכות ברכות הנהנין ידועה ההבחנה בין "פרי עץ" ל"פרי אדמה", והברכה "בורא פרי העץ" נאמרת רק על צמח רב שנתי (ברכות מ ע"א). לגבי ברכת הבשמים, יש שנקטו שהבחנה בין "עצי בשמים" ל"עשבי בשמים" היא על פי קשיחות הצמח (עיין בה"ל סי' רטז ס"ג ד"ה עצי בשמים). במצוות התלויות בארץ, כגון בכלאיים, קיימת הבחנה בין אילן לירק, ובעניין זה מצאנו בתוספתא (כלאיים פ"ג הט"ו) הבחנה שונה לכאורה, על פי צורת הצמח ומקום יציאת העלים (ראה לעיל פרק ג בעניין הקנה, ועיין ר"י קורקוס הל' כלאים פ"ה הי"ט, ואכמ"ל). לאור ההבחנה הכללית בין אילן לעשב הניחו תוס' (שבת סו ע"א ד"ה כוורת הנ"ל), בקושייתם, שכלי הקש אמורים להיות טהורים: "הא לא כתיב בפרשה אלא כלי עץ ועור ובגד ושק" ! ובתירוצם נזקקו תוס' ללימוד מיוחד מעץ הדעת, למ"ד שחיטה היה, שכלי הקש טמאים (אולי כגזירת הכתוב מיוחדת בחיטה, כדלקמן פרק ה), או שהטומאה מדרבנן. לשיטת הרמב"ם יש לומר, שאמנם בדרך כלל המונח "עץ" מתייחד לאילנות, אבל כאן הפסוק מתייחס לעץ כחומר, ובמובן זה כל הצומח בכלל "עץ". אין בתורה שם אחר ונבדל לחומר מן הצומח שאינו אילן, שכן "עשב" או "ירק" הם שמות לצמחים עצמם, ולא לחומר.

מלבד זאת, בכמה מקומות בתנ"ך מצאנו שעצים רכים או חד שנתיים נקראים אף הם "עץ". הדוגמה המפורסמת ביותר היא "פשתי העץ" (יהושע ב, ו), כדברי הגמ' בשבת כז ע"ב: "מגלן דפשתן איקרי עץ? - אמר מר זוטרא: דאמר קרא: והיא העלתם הגגה ותטמנם בפשתי העץ". במקבילה בברכות מג ע"ב פסוק זה מלמד גם על צמחים אחרים: "הני חלפי דימא מברכין עלייהו בורא עצי בשמים. אמר מר זוטרא: מאי קראה? - והיא העלתם הגגה...". אכן, היעב"ץ (שבת סו ע"א) הביא פסוק זה כמקור לטומאת כלי הקש. אמנם יש שכתבו שהפשתן נקרא "עץ" משום שיש לו אפיונים מסוימים הדומים לעץ: הוא קשה (רא"ה ברכות שם), יש לו גבעול כעין גזע של עץ (רבנו אפרים באו"ז הל' כלאים סי' רסו, עי"ש), והוא גבוה כעין עץ (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, ספר סיני וליקוטים סי' שנו). אולם בירושלמי (ברכות פ"ו ה"ו) נחלקו אמוראים על ברכת כלל המוגמרות: "יצחק בר אבא בר מחסיה ורב חננאל הוון יתבין, חד אמר: ברוך שנתן ריח טוב בעצי בשמים, וחרנה אמר: ברוך שנתן ריח טוב בעשב הארץ. מתיב מן דמר בעשב הארץ למן דמר בעצי בשמים: וכי עצים הן? א"ל: והכתיב 'ותטמנם בפשתי העץ', וכי עצים הן? סלקין לבית רב, ושמעון בר חונה בשם רב: אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים". כאן משמע שלדעה "עצי" אין זה תלוי כלל בסוג הצמח, האם הוא רב שנתי ומעוצה (דהיינו בעל עץ קשיח), אלא זוהי הלכה כללית בברכת הריח לברך "עצי". לפי זה אפשר לבאר, שגם בבבלי זוהי הסברה לברך "עצי",

ולא משום דמיונו של הצמח לאילן. וכך פירש במרומי שדה (ברכות שם): "דיש לעץ שני הוראות: הוראה אחת – השם אילן, ושנית – דבר שאין לו טעם וגדל מן הארץ, כמו לשון הגמרא על גידין ש'עץ בעלמא הוא' ואין לו טעם". אמנם לפי ביאור זה הנוסח "עצי" מתאים לכאורה גם לעשבים, אך המרומי שדה מסביר שהנוסח "עשבי" הוא לשון מבוררת יותר לגבי צמחים נמוכים. לענ"ד יש מקום להסביר אחרת, שהנוסח "עשבי" התייחד לעשבים שאינם נזרעים⁵⁶. זהו פשט ההבדל בחילוקה של הגמ' בברכות שם בין נרקום דגנוניא, שברכתו "עצי", לבין נרקום דדברא, שברכתו "עשבי", כלשון ספר האשכול (דף מה,א): "ודברא עשבי בשמים... דברא אינון מדבריות שיוצאות בלא נטיעה" (אך לדעתו טעם החילוק אחר, שהנרקום שבגינה מוציא עלים מעצו, ע"ש בהמשך), וכיו"ב בטור או"ח סי' רד בשם הראב"ד (לענין ברכת האכילה): "עשבי דדברא שאין נזרעין". לפי זה אין צורך לומר שהפשתן מעוצה יחסית לצמחים אחרים (דבר שהתקשה בו הבה"ל בסי' רטו ס"ג ד"ה עצי), או שנרקום הגינה מעוצה או מאריך ימים יותר מזה שבשדה.

עוד מצאנו ביחזקאל לא, יד: "למען אשר לא יגבהו בקומתם כל עצי מים ולא יתנו את צמרתם אל בין עבותים", ופרש"י: "עצי מים – שהם רכים וחלשים, אלא שענפיהם רבים וארוכין מחמת לחלוחית המים". הרי לנו שגם שיפה וגמי ראויים להיקרא "עץ". וביחזקאל לט, י: "ולא ישאו עצים מן השדה ולא יחטבו מן היערים", ופירש המלבי"ם: "שלא ישאו עצים מן השדה כדרך שבמקום שאין יער מלקטים עצים של קוצים כסוחים המפוזרים בשדה"⁵⁷.

ב. בלשון חז"ל

בלשון חז"ל כבלשון המקרא, בדרך כלל "עץ" נאמר על האילנות בלבד. כשם של חומר, מונח זה משמש לרוב לעצים עבים, אף בניגוד לנצרים (כלים פ"כ מ"ב), או קנים (נגעים פ"ב מ"ה ומקוואות פ"ז מ"ז) ואף ענפי התמר (כלים פט"ז מ"ב), הגם שאין ספק שהם "עץ" בהלכות טומאה וטהרה (על קנה ראה לעיל פרק ג). לאידך גיסא, מצאנו בחז"ל שהשתמשו במושג "עץ" גם לגבי חרדל (כתובות קיא ע"ב), אע"פ שהוא מין זרע (כלאים פ"ג מ"ב)⁵⁸, וכבר העיר

56 נראה ש"עשב" בלשון חז"ל אין פירושו כמו בלשוננו כיום, צמחים רכים ונמוכים כדשא, אלא זהו כינוי למגוון צמחים שגדלים מאליהם ולא נזרעו. כך עולה מההיתר בב"ק פא ע"א: "מלקטין עשבים מכל מקום", וראה גם ב"מ פ"ט מ"ד, תוספתא כלאים פ"א הי"ט ומגילה כח ע"ב (אמנם בירושלמי חלה פ"א ה"א וה"ג הוזכרו "עשבים" כשלב מוקדם של התבואה הנזרעת). וכך כבר בלשון התורה: "לא תזרע ולא תצמיח ולא יעלה בה כל עשב" (דברים כט, כב ועיי"ש בהעמק דבר, וראה גם תהלים קד, יד באלשיך, לעומת המלבי"ם).

57 ראה גם ביחזקאל מז, ז: "בשובני והנה אל שפת הנחל עץ רב מאד מזה ומזה", ונראה שהכוונה לצמחיה עבותה של צמחי מים (ראה בלעז ברש"י שם, והשווה לפירושו לבראשית א, יא ודברים לב, ב), ורק בעתיד "ועל הנחל יעלה על שפתו מזה ומזה כל עץ מאכל" (שם יב).

58 החרדל מזוהה עם "כרוב שחור" או "חרדל לבן", ראה במאמרו של ד"ר משה רענן, פורטל הדף היומי, נידה מ ע"א.

על כך המהר"ם מרוטנבורג (ספר סיני וליקוטים סי' שנו). עוד מצאנו כך לגבי תלתן (תרומות פ"י משניות ה-ו ותוספתא שם פ"ח ה"ח; ביצה יג ע"א), שמזוהה ע"י כל המפרשים עם הצמח הנקרא כיום "גרגרנית החילבה"⁵⁹. זהו צמח עשבוני, ללא גזע מעוצה, וחד שנתי⁶⁰. מתברר, אם כן, שהמונח "עץ" עשוי להתייחס גם לצמחים רכים, וכמושג מנוגד לפרי⁶¹. הניגודיות בין "עץ" ל"אוכל" מבהירה את לשון הגמ' בחולין קכט ע"א על אודות כופת שאור שייחדה לשייבה: "כששימש – מעשה עץ שימש", ופרש"י (ד"ה ומשני): "שבטל מתורת אוכל ונעשה עץ". אם כן, אין כל קושי בהנחה שחז"ל הרחיבו בפשטות את הפסוק "מכל כלי עץ", בהקשר זה של חומר המשמש ליצירת כלים, לכל מיני הצומח.

בעניין זה נחלקו הראשונים לגבי המשנה בשבת כז ע"ב: "כל היוצא מן העץ אין מדליקין בו אלא פשתן". רש"י הכליל ב"יוצא מן העץ" גם את הקנבוס וצמר גפן⁶², ותוס' (ד"ה כל היוצא) חולקים: "דאינם יוצאים מן העץ, אלא זרע הוא", והצורך של המשנה להוציא את הפשתן מן הכלל הוא עניין יוצא דופן, מפני שנקרא "עץ" בפסוק הנ"ל. הרמב"ן הכשיר את צמר הגפן להדלקה מטעם אחר, שאמנם אף הוא "עץ" אבל "היוצא מן העץ" פירושו שמפיקים את הפתילה מהעץ עצמו על ידי כתישתו, בניגוד לצמר גפן, שהוא סיכים שבטבעם נפרדים מן העץ (אך בהמשך הביא את דעת תוס'). המהר"ם (סי' שנו הנ"ל) האריך לבסס את הסברה שגם הקנבוס וצמר גפן ראויים להיקרא "עץ", מפני גובהם היחסי, ורק לעניין ברכת "פרי העץ" נאמר הכלל ש"עץ" הוא צמח רב שנתי, כי "פרי העץ" משמעו שנוטלים את הפרי והעץ קיים.

59 חיים צבי אלבוים, 'מסורות הזיהוי של צמחי משנת כלאים' (בר אילן, תשס"ח), ערך תלתן.
 60 בירושלמי בתרומות פ"י ה"ג וערלה פ"ג ה"ד נאמר על חבילי התלתן: "וכמה היא חבילה? עשרים וחמשה זרין. אמר ר' יוחנן: וארבע מנהון מיטה", ויש שפירשו שכוונתו לומר תנאי בהגדרת החבילה האמורה שם, שארבעה מהזירים יהיו ראויים לארוכות המיטה (פני משה), או לשמש כמוטה של סבל (עלי תמר). לפי פירוש זה מדובר בעץ ארוך, עבה וחזק, והדבר תמוה. אולם המהר"א פולדא בתרומות מפרש שר' יוחנן בא לומר שאמנם "חבילה" האמורה בתלתן אוגדת עשרים וחמישה פריטים, אבל במיטה המושג "חבילה" (שמופיע במשנה בכלים פ"ח מ"ט) כולל ארבעה פריטים בלבד, קרשי האורך והרוחב. אין למימרא זו על המיטה דבר עם התלתן.
 61 תוס' בבכורות (ח ע"א ד"ה באילן) כתבו שאפילו המונח "אילן" שנאמר על תות לא מוכיח שברכתו בורא פרי העץ.

62 כך הבינו תוס' והרמב"ן מדבריו בכו ע"א לעניין "יוצא מן העץ" בטומאת בגדים, ואכמ"ל בכירור הגרסה המדויקת בדבריו בכו ע"ב לעניין הדלקה. במרומי שדה (כו ע"א) חידש שגם רש"י מודה שמדליקים בצמר גפן, ולא כהבנת הראשונים בדבריו, כי "היוצא מן העץ" בהקשר של הדלקה פירושו: הסיכים היוצאים מתוך הגבעול, ותיאור זה מתאים לפשתן וקנבוס ולא לצמר גפן, ואילו בהקשר של טומאת בגדים "היוצא מן העץ" פירושו: הצומח מן העץ, ואף צמר גפן בכלל זה.

ג. בשריפת פרים הנשרפים

מעבר לדיון הכללי על לשון עץ במקרא ובחז"ל, נודעת חשיבות מיוחדת לענייננו בשאלה כיצד הבינו חז"ל את לשון התורה בנושאים הלכתיים שבהם נאמר "עץ". בתו"כ (ויקרא חובה, פרק ה, ו) נאמר: "על עצים באש מה ת"ל? שיכול... אף שריפה האמורה בחוץ בעצים הכשרים למערכה? ת"ל עצים, לרבות כל משמע עצים, אפילו בקש, אפילו בתבן, אפילו בגבבא. באש – ולא בסיד ולא ברמץ". מכאן משמע שגם קש ותבן וגבבא נחשבים עצים, וכך נראה מלשונו של רבינו הלל: "גבבה – היינו סילתי, דהויין עצים קטנים"⁶³.

הראב"ד בפירושו שם הסתפק בדבר. בתחילה הניח שקש וגבבא אינם בכלל עץ, והקשה: "ניהוי ושרף אותו כלל, 'על עצים' פרט, אין בכלל אלא מה שבפרט, עצים אין, מידי אחרינא לא!". ותירץ ש"ושרף... עצים באש" זהו כלל ופרט וכלל, לרבות כל גידולי קרקע. ובתירוץ שני כתב: "אי נמי דבכלל עצים הכל במשמע ואפילו קש וגבבה, דכולהו נקראים עצים". וביאר שאעפ"כ נפסלו לעצי המערכה, מפני שבה יש דרישה ל"עצים הניתוכים לאש" (ספרא ויקרא נדבה פרק ו, ד), שנעשים גחלת. בבואנו לשקול בין שני תירוציו, ברי שלשון הספרא "לרבות כל משמע עצים" פשטה כתירוצו השני, וכך מסקנת הקרבן אהרן. וכ"כ הנצי"ב (ברכת הנצי"ב, חידושים על הספרא, ירושלים תשנ"ז עמ' ט), וציין במפורש את ההשלכה לעניין קבלת טומאה בעצים: "אף שנסתפקו התוס' ז"ל במסכת שבת... האמת כמ"ש הרמב"ם ז"ל ומכאן ראיה ברורה לדבר". כמו כן משמע בפרה פ"ד מ"ג: "שרפה שלא בעצים או בכל עצים, אפילו בקש או בגבבה, כשרה". משמעות המשפט היא שקש או גבבה הם ממיני העצים, ו"שלא בעצים" היינו אפילו בלא קש וגבבה, וכך פירשו הר"ש והרא"ש ש"שלא בעצים" היינו כשהצית בגוף הפרה בלא חומרי בעירה⁶⁴.

63 הדגש בדבריו הוא על הגדרתם כעצים. לעצם המושג "גבבה", שהוא מן הצומח, כך פרש"י שבת לו ע"ב ד"ה גבבא והערוך ערך גבו, וכן משמע בסוכה מ ע"א: "עלי קנים ועלי גפנים שגבבין". ומצאנו שהגיבוב הוא בחצר, ראה ביצה פ"ד מ"ו ובתוספתא בטהרות פ"ג ה"ו: "האשה גובבת גבבה בחצר ונמצא שרץ בתוך גבבה", ומשמע שמדובר על עליים וקסמים וכיו"ב שנשרו בחצר. בפיה"מ לרמב"ם שבת פ"ג מ"א, ע"פ תרגום הרב קאפח, פירש שגבבה הוא זבל בהמות, אבל בירושלמי שם פ"ג ה"א מוכח להדיא שלא כך, שכן הוא דן על גללים האם דינם כגבבה או כגפת, וראה פיה"מ לשבת בתרגום הרב שילת (מהדור מעליות, עמ' מח הערה 9), שדחה את דעת הרב קאפח וקיים את התרגום הקדום "זבל השדות", ע"פ הרמב"ם בהל' שבת פ"ג ה"ד: "בקש או בגבבה או בגללי בהמה" ופיה"מ בכלים פ"ז מ"א שכתב שהגבבה היא תבן המעורב בזבל. וראה גם בתוספתא בחולין פ"ו ה"א, שאין מכסין את הדם בתבן וקש וגבבה ועצה, ומאידיך שנינו שם פ"ו מ"ז שמכסים בזבל הדק, ואכמ"ל.

64 כמה הערות לבירור דרשת הספרא: א. ב'תוספות אחרות' על הספרא שם (מהדור' פרידמן עמ' קסו) משמע שקש וגבבה אינם "עצים": הוא מקשה שמאחר שדורשים לרבות קש וגבבה למה נאמר עצים, ותירץ שלכתחילה ישרוף בעצים ואם לא מצא ישרוף אפילו בקש וגבבה. ולא ברור מדבריו מהו הלימוד לרבות קש וגבבה. ב. המלבי"ם (ויקרא אות ו'לה) הסביר את הדרשה אחרת מהראב"ד,

לשון הרמב"ם (הל' מעה"ק פ"ז ה"ה) צריכה עיון: "כל העצים כשרים לשריפתן, אפילו בקש וגבבא, שנאמר 'על עצים באש', אש מכל מקום". מחד משמע שאף קש וגבבא בכלל עצים, ומאידך נזקק לריבוי "אש מכל מקום". ושמה כוונתו שהריבוי מ"אש" נצרך מפני ההוה-אמינא בספרא לדמות את שריפת הפרים הנשרפים לשריפת הקרבנות, שאינה אלא בעצים הראויים למערכה.

עלה בדינו, שפשטות הלימוד בספרא שכל הצומח הוא בכלל "עץ", וכמסקנת הראב"ד שם.

ד. בנגעי בתים

נאמר בתורה על הבית המנוגע: "ונתן את הבית, את אבניו ואת עציו ואת כל עפר הבית, והוציא אל מחוץ לעיר אל מקום טמא" (ויקרא יד, מה). מכאן למדרו חכמים שדיני הבית המנוגע מותנים בכך שבכל קיר מארבעת קירותיו יהיו אבנים ועצים ועפר (נגעים פ"ב מ"ב, ע"ש בר"ש וברא"ש). בית כזה מטמא את מי שבא לתוכו, או נוגע בו מבחוץ (שם פ"ג מ"ד). גם לאחר ניתוץ, אבניו ועציו ועפרו מטמאים במגע ובמשא (שם פ"ג מ"ג, תוספתא שם פ"ז ה"א ורמב"ם הל' טו"צ פט"ז ה"א). יש לברר, אפוא, אלו צמחים נחשבים כ"עצים" לעניין זה? בגמ' בחולין קכט ע"א נאמר: "אמר רב מתנה, הרי אמרו: בית שסככו בזרעים – טהרו. טומאתו לאו דאורייתא, דאי סלקא דעתך דאורייתא, מצינו לזרעים שמטמא טומאה חמורה!" ודוחה הגמ': "כששימש – מעשה עץ שימש". ופירשו הראשונים ש"טומאתו" האמורה כאן היא טומאת הבית המנוגע, דהיינו שהזרעים טהרו מטומאת האוכלין שלהם ונעשו כבית המנוגע, שהוא אב הטומאה (רש"י ד"ה המסכך בזרעים ותוס' הרא"ש ומאירי; תוס' בשבת כח ע"ב ד"ה אתיא; רמב"ם הל' טו"צ פ"ד ה"י).

שאלמלא המילה "עצים" היינו לומדים מעצי המערכה להצריך עצים ממש, ולכן אנו מפרשים "עצים" במובן רחב יותר, "שעצים לאו דוקא, רק הוא הדין כל דבר שהאור נאחז בו ודולק כעצים כמו קש וגבבא", ומשמע שגם לדעתו קש וגבבא אינם "עצים". לענ"ד אין זה מובן, שהרי לא כל העצים הוכשרו למערכה אלא עצים מסוימים בלבד, וא"כ דינו לרבות מ"עצים" מה שנקרא "עץ" ואין כל ראייה לרבות מה שאינו עץ. ג. בשו"ת בית יצחק (י"ד ח"ב סי' מב,א, בסופו) דחה את הראיה מהספרא, שכן בסוף הדרשה נאמר: "באש – לא בסיד ולא ברמץ", ומה ההו"א להכשירם, הרי אינם עצים? אלא ע"כ "עצים" לאו דווקא. אך על קושיה זו כבר השיב הראב"ד שם, שהסיד והרמץ התמעטו אפילו אם יבעיר בהם את העצים. ד. הרש"ש (שבת טו ע"א) הביא את התו"כ כראיה שהקש נקרא עץ, ודחה, שאולי הלימוד מלשון הרבים "עצים"; וזה דחוק כמובן, ללמוד מלשון הרבים על משהו שאינו "עץ" כלל. עוד תירץ שסתם ספרא ר' יהודה, והוא לשיטתו שעץ הדעת היה חיטה, כמ"ש תוס' בשבת כדלקמן פרק ה. לעניין זה יש להעיר, שהלכה זו שקש תבן וגבבה כשרים לשריפת פרים הנשרפים נאמרה בסתמא גם בתוספתא בזבחים פ"א ה"ח. ועוד, ש"גבבה" בוודאי אינה חיטה דווקא, ראה הערה 63. הרש"ש, ע"פ מסקנתו, חידש שבביעור חמץ אין לשרוף בקש, בצירוף כמה חומרות: כמ"ד שביעור חמץ אינו אלא בשריפה, ושלדעה זו דינו כשריפת נותר, ושריפת נותר דינה כשריפת פרים הנשרפים, ובה יש לשרוף דווקא בעצים ולא בקש, וראה במנחת יצחק ח"ב סי' נג וח"י סי' קנא ובהערות הרב אלישיב בשבת שם, שדחו חומרא זו.

בתוס' הרא"ש הבין מרש"י אחרת, שמדובר על טומאת אוהל המת, ונראה שהיה לפניו נוסח אחר ברש"י⁶⁵. הרא"ש תמה על פירוש זה, שהרי אוהל המת אינו טמא בעצמו אלא רק מעביר את טומאת המת (אלא אם כן היה מצמר או פשתן או עור), ואם כן אין זו דוגמה לטומאה חמורה שהזרעים עצמם מטמאים. ועוד, שאם בזה מדובר הייתה הגמ' יכולה להביא את המשנה באהלות פ"ח מ"א ומ"ג על האוכלין שמביאים טומאה. לפיכך הסיק כאמור, שמדובר בטומאת בית המנוגע, וכך הזרעים עצמם נעשו אב הטומאה.

באיזה מובן הזרעים מטמאים טומאה חמורה? רש"י (ד"ה המסכך) מפרש: "כגון שסיכך ביתו בשיבולים ובהם הזרעים, וכיון שעשה מהם סכך בטלו (כצ"ל. שטמ"ק) הזרעים ונעשה אהל חשוב, ואם פרחו צרעת באותו בית הרי כל הבית טמא, כתליו ואהל שלו". אם נוסח זה מהימן (ואינו שריד ממהדורה מוקדמת שבה פירש שמדובר על טומאת מת, כנ"ל), נראה שר"ל שבית בלא תקרה אינו בית (כפי שמצאנו בהלכות מזוזה, מנחות לג ע"ב, וכן מתבאר גם לגבי בית המנוגע בפיה"מ בנגעים פי"ב מ"א), ונמצא שהסיכוך בזרעים הוא שהחשיב את הבית כאוהל חשוב ובכך נעשה הבית מטמא בנגעים למי שייגע בכתליו מבחוץ או ייכנס לתוכו. לכאורה לפי דרך זו הזרעים עצמם אינם אב הטומאה, אלא רק גורמים לבית להיחשב כבית המנוגע. מכל מקום, מן הסיוס "כתליו ואהל שלו" משמע שאף הנוגע בתקרה מבחוץ נטמא, דהיינו שהזרעים עצמם נעשו אב הטומאה. יותר ברור הדבר מנוסח אחר של פירוש רש"י, שבו נאמר: "ואותה טומאה שהזרעים מטמאין מחמת הנגע שבבית לטמא אדם וכלים", דהיינו שהזרעים עצמם נטמאו ומטמאים במגעם. וכך מתבאר ברמב"ם הנ"ל, שפוסק: "בית שסככו בזרעים בטלן, הואיל ומשמשין תשמיש עץ – הרי הן כעץ, ואם נטמא הבית נטמאו עמו טומאה חמורה כמו שיתבאר", ונראה שכוונתו שאפילו כשנתן את הבית הזרעים מטמאים כדין אבני הבית ועציו ועפרו, וכן במאירי: "נטמאו עמו". וכך להדיא בתוס' הרא"ש: "דאחר

65 פרש"י כפי שנדפס לפנינו (ד"ה המסכך בזרעים וד"ה טומאתו לאו דאורייתא) נראה כאריכות לשון יתירה. בכתבי היד יש נוסחאות נוספות: בכת"י הוטיקין: "הרי אמרו בית שסככו בזרעים, כלומר הרי הזכירו בית המסוכך בזרעים דהוי בית, ולא ידענא היכא (כאן חסר לגמרי ד"ה המסכך בזרעים שנדפס בגמרות). טומאתן לאו דאורייתא, אותה טומאה שהבית חשוב אהל לטמא אדם וכלים לאו דאורייתא היא". לפי נוסח זה לא הזכרה צרעת כלל, וכנראה זהו הנוסח שעמד בפני הרא"ש. בכת"י פרמה מס' 2589 ומס' 2756 הנוסח: "הרי אמרו בית שסככו בזרעים – כלומר הרי הזכירו בית המסוכך בזרעים דהוי בית ולא ידענא היכא (אף כאן חסר ד"ה המסכך, ובו המילים "בטל הזרעים ונעשה אהל חשוב") ואם פרחו צרעת באותו בית הרי כל הבית טמא כתליו ואהל שלו לטמא אדם וכלים. [ואותה טומאה שהזרעים מטמאין מחמת הנגע שבבית לטמא אדם וכלים לאו דאורייתא היא]. טומאתו לאו דאורייתא – אותה טומאה שהבית חשוב אהל לטמא אדם לאו דאורייתא היא. ואית דגרסי...". ואף זהו כפל לשון (וראה דק"ס אות ט). אגב, בפירוש הרא"ש בכלים פכ"ז מ"א ציטט לכאורה מרש"י בחולין כמו שמופיע לפנינו, ובו הזכרה הצרעת, אבל זוהי הגהה מאוחרת שנכנסה לפירוש הרא"ש, ואע"פ שהיא מתחלת במילים "לשון הרא"ש" אין הכוונה שכל ההמשך הוא לשון הרא"ש, אלא המגיה אחז לשון הרא"ש "בית שסככו בזרעים" ואגב כך הרחיב בביאורו ע"פ רש"י (ראה כיו"ב ברא"ש בכלים מהדו' גולדשטוף פט"ו מ"א הערה 6 ופכ"ז מ"י הערה 62).

שנותץ את הבית אבניו עציו ועפרו מטמאין בכזית, והנך זרעים נמי בטילי אגב בית ומטמו".

יש נפק"מ לענייננו בין שתי האפשרויות בהבנת טומאת הזרעים, מפני שלעניין זה שהבית ייחשב כשלם ולכן הנוגע בו נטמא לא מצאנו במפורש שצריך שגגו יהיה מעץ דווקא. אפילו לגבי הקירות, שבהם מצאנו שצריך שיהיו אבנים ועצים ועפר בכל קיר (פי"ב מ"ב), די באבן או שתיים בכל קיר (שם מ"ג), ומשמע שהקיר נטמא אפילו אם רובו אינו מאבנים⁶⁶. ולגבי הגג משמע שאינו זקוק לאבנים כלל (מ"ג: "וכמה אבנים יהו בו? ר' ישמעאל אומר: ארבע. ר"ע אומר: שמונה", לקירות בלבד). אם כן, מאחר שגזירת הכתוב שיהיו בכל קיר אבנים ועצים ועפר לא נאמרה על הגג, ממילא נראה שאין זה משנה ממה נעשה הגג (וראה משא"ח פי"ב מ"א ופי"ג מ"ג, שצידד שנגע בגג עצמו אינו מטמא). ייתכן, אפוא, שהזרעים אינם עץ, ואעפ"כ הם נעשים אב הטומאה כחלק מהבית המנוגע לטמא את הנוגע בגג מבחוץ, כשם שהנוגע בכל הבית מבחוץ טמא, לרבות החלקים שאינם אבנים ועצים ועפר⁶⁷.

לעומת זאת לפי האפשרות שמדובר על טומאת הזרעים אחרי נתיצת הבית, לעניין זה משמע להדיא במשנה (פי"ג מ"ג) וברמב"ם (פט"ז ה"א) להיפך, שרק האבנים והעצים והעפר עצמם מטמאים, ולא שאר חומרי הבית⁶⁸.

66 כ"כ המשא"ח שם מ"ב, וכך משמע לכאורה מכך שר' ישמעאל ור"ע מסתפקים באבן אחת או שתיים בכל כותל, ששאר הכותל הוא מלבנים וכדומה ולא מעצים ועפר, שהרי אין דרך הבתים לעשות את רוב הקיר מעצים ועפר, ואם בזה מדובר הייתה המשנה צריכה לומר זאת. עוד משמע כך בתוספתא פ"ו ה"ד: "בית שהוא בנוי מלמטה סלע ולמעלה בניין, מלמטה אבנים ומלמעלה לבנים, מטמאין בנגעים", שכאשר הם מחצה על מחצה מ"מ טמא בנגעים. אך בחס"ד תמה על דין זה, ונראה מדבריו שעל הצד שכל הכתלים צ"ל מהחומרים המטמאים המובן הוא שרוב הבית יהיה מהם, וכך נקט החזו"א (נגעים סי' ט סק"ד) מסברה, שצריך שרוב הבית יהיה מדבר המטמא.

67 כך משמע מסתימת המשנה פי"ג מ"ד והרמב"ם פט"ז ה"א, שהנוגע בבית בכל חלק שהוא נטמא. בתוס' ביבמות קג ע"ב ד"ה מטמא משמע שרק הנוגע באותה אבן שבה הנגע נטמא, עיין במל"מ פט"ז ה"ג, ובחס"ד פ"ז ה"ד (עמ' סח) נקט שאין כוונתם בדווקא. המשא"ח על המשנה שם הקשה למה צריך פסוק לטמא את הנוגע בבית, הרי כבר למדנו שאבניו ועציו ועפרו מטמאים, ומשמע שהבין שרק נגיעה באבנים ועצים ועפר מטמאת.

68 כך אפשר להבין גם מהתו"כ (מצורע פרק ה, ג): "עפר הבית - ולא עפר המתכות שלו", שהכוונה למעט חומרי מתכת שניתנו בו, כגון המטמוניות של האמוריים (עיין רש"י וקרא יד, לד, ע"פ ויק"ר פרשה יז, ו, ובספרא פרשתא ה, ד, וכן פירש בשו"ת שם משמעון, פולאק, סי' לג; והראב"ד נדחק לפרש שהכוונה לעפר שניתן ונשר מהבית לפני הנתיצה). אמנם לגבי המטמון יש סברה אחרת לטהרו ולהתירו בהנאה, מפני שלא נועד לתמוך בבניין, אבל מלשון הספרא משמע שאפילו המתכות שנעשו לחיזוק הבית טהורות. ובמדרש הגדול (יד, מה): "עפר הבית - ולא עפר מתכות שלו, לימד על המלבנים ועל שריגי החלונות שהן ניצלין", ומשמע שמפרש שהמשנה (פי"ג מ"ג) ממעטת את המלבנים ושריגי החלונות לא מפני שמבחינה תפקודית זהו חפץ נפרד שהתחבר לבית, או שאינם מחוברים היטב (עיין רע"ב, תוס' יו"ט, שושנים לדוד ותפא"י), אלא מפני שהם של מתכת. ושמה יש לפרש אחרת את לשון מדרש הגדול, ש"מתכות" הן דוגמה לאבזורים שמקובל להוסיף לבית אחרי בניינו, וזהו טעם טהרתם. עכ"פ גם אם נאמר שמתכות שהן מעיקר הבית טעונות נתיצה, אין ראייה שהן גם מטמאות לאחר מכן כאבנים ועצים ועפר.

במקדש דוד (סי' נ סקי"ג) עמד בזה, שהסוגיה נוחה יותר לשיטת הרמב"ם שכל הצמחים הם "עץ", ואילו לשיטת תוס' שזרעים אינם עץ (פרט לקש) צריך לומר שהזרעים טעונים נתיצה אגב הבית כולו. אך הקשה מהתוספתא בנגעים (פ"ו ה"ו): "העצים והאבנים והעפר מטמאין בנגעים, מצטרפין עם הנגעים, והנגע פושה לתוכן, וכשהן נותצין את הבית – ניתצין עמו", ומשמע ששאר החומרים אינם ניתצים עמו. נראה שכוונת המקד"ד שהוא הדין לענין טומאת שאר החומרים, שתלויה בחיוב הנתיצה (וכ"כ החזו"א נגעים סי' ט סק"ד). והחזו"א (סי' א סקי"א וסי' י סק"ט) תירץ לדעת תוס' כאמור, שאמנם רק אבנים ועצים ועפר טעונים נתיצה, אבל לפני הנתיצה כל המחובר לבית מטמא.

עלה בידינו, שמפשט הגמרא בחולין אין ראייה שהזרעים נחשבים כעץ, מפני שיש לומר שטומאת הנגעים שהוזכרה בהם היא בעודם מחוברים לבית, ולענין זה אינם צריכים להיות "עץ". מכל מקום, מתוס' הרא"ש מתבאר שהזרעים מטמאים גם לאחר הניתוח, ומכאן שלדעתו הם "עץ" ממש מדאורייתא⁶⁹.

סוגיה נוספת שקשורה לגדר "עץ" בטומאת נגעים היא הגמ' במו"ק ז ע"ב-ח ע"א, שדנה על מקור הדין שאין רואים את הנגעים ברגל. "רבי אומר... הרי הוא אומר 'וצוה הכהן ופנו את הבית'. אם ממתנינים לו לדבר הרשות – כל שכן לדבר מצוה!". הגמ' מבארת שר' יהודה, שלמד את הדין שאין רואין את הנגעים ברגל ממקור אחר, סובר שמדין הפינוי אין ראייה: "מהתם לא גמרינן, דחידוש הוא, דהא עצים ואבנים בעלמא לא מטמאו, והכא מטמאו". מהו החידוש המיוחד שנדרון כאן? תוס' (ד"ה דהא) מפרשים שאין הכוונה לחידוש שהבית המנוגע, העשוי עצים ואבנים, נטמא, אלא הכוונה לחידוש בדין הפינוי עצמו, כדברי ר' יהודה עצמו בנגעים פ"ב מ"ה: "וצוה הכהן ופנו את הבית – ואפילו חבילי עצים ואפילו חבילי קנים, דברי רבי יהודה", ומבארים תוס' שהמובן הוא שחבילי העצים והקנים נטמאים אם יושארו בבית, וזהו החידוש. המשנה למלך (הל' טו"צ פי"ד ה"ד) מבסס את פירושם, שהרי אם חבילי העצים והקנים שיושארו אינם נטמאים, אלא זוהי גזירת מלך לפנות את הבית והיא לא נועדה להקל על בעל הבית, הרי לדעת ר' יהודה אין צורך לומר ש"חידוש הוא", אלא שדין הפינוי אינו ראייה כלל להשתוות לטובת בעל הבית. אדרבה, זהו חיוב פינוי שאינו תלוי ברצון האדם ולא נועד לתועלתו. המל"מ דקדק כפירוש תוס' גם מלשון הגמרא "דהא עצים ואבנים בעלמא לא מיטמאו", ולכאורה בלא"ה כל המחובר לקרקע אינו נטמא, ומשמע שעסקינן בעצים ואבנים תלושים. ובנוכ"י (מהדו"ת יו"ד סי' לו, תשובת בנו ר' שמואל) דחה דקדוק זה, שאדרבה,

69 בפירוש הרא"ש לכלים פכ"ד מ"י ובתוספותיו לשבת פד ע"א ד"ה מפץ נקט ששיפה וגמי אינם "עץ", וקש הוא עץ מגוזה"כ מיוחדת בו או מדרבנן, כדעת תוס'. כידוע מקובל לומר שתוס' הרא"ש אינם אלא עריכה מחודשת של דברי קודמיו ואין להקשות על סתירות ביניהם (עיין פניני רבינו הקהילות יעקב ח"א עמ' קעג). מ"מ בתוס' בחולין משמע שהם דברי עצמו, וצ"ע.

לפירוש תוס' לא מובן מדוע נקטה הגמ' "עצים ואבנים", הרי דין זה נוהג גם בחבילי קש, ומשמע מדוגמאות אלו שמדובר על חומרי הבניין של הבית עצמו. ליישוב טענה זו מסתבר לענ"ד לומר, שלפי פירוש תוס' שר' יהודה מטמא את חבילי העצים והקנים שיושאר, שזהו חידוש מופלג, אין הכוונה שכל דבר הנמצא בבית נטמא, אפילו אם בעלמא אינו מק"ט כלל, אלא שמכיוון שגזרה התורה שבבית המנוגע עציו ואבניו ועפרו טמאים, הוא הדין לכל עץ ואבן הנמצאים בבית (דווקא ברגע שהכהן מטמא אותו, עיין חזו"א נגעים סי' ט סק"י). לכן הזכירה הגמרא "עצים ואבנים", וכן ר' יהודה נקט חבילי עצים וקנים בדווקא, מפני שהקנים הם "עץ"⁷⁰.

והנה, גרסת תוספות במשנה: "חבילי קש וחבילי עצים", או "חבילי קש וחבילי תבן"⁷¹. לפי גרסה זו, בצירוף הפירוש הנ"ל שתוס' מטמאים את החבילים שיושאר מפני שהם ראויים לטומאה בתורת עצי בניין של הבית המנוגע, מתבאר שגם הקש הוא עץ. אם כי, תוס' עצמם כותבים: "עצים ואבנים לאו דווקא, דהא תנן... אפילו חבילי קש וחבילי תבן", ומשמע שאינם "עץ", ושמה כוונת תוס' במילה "אפילו" לתבן בלבד, שאינו עץ, כי הוא נועד למאכל בהמה ולא לעשיית כלים⁷².

נסכם, אפוא: פשט הגמרא במו"ק, שלדעת רבי יהודה חבילי העצים שבבית המנוגע נטמאים. נראה שעניינו של חידוש זה הוא שהחמירה התורה בחבילי העצים מאחר שהם יכלו להיטמא כחלק מן הבית. אם כנים הדברים, בצירוף גרסת תוס' "חבילי קש", ניתן ללמוד שקש הוא "עץ"; אך חשבון זה אינו מוכרח, כמוכח⁷³.

סיכום

בלשון התורה ובלשון חז"ל, בדרך כלל "עץ" אינו אלא "אילן", לרוב גם במובן של עצים קשיחים ועבים. אך מצאנו כמה וכמה דוגמאות שבהן גם צמחים רכים וחד שנתיים נקראו "עץ". לפיכך אין כל תימה אם חז"ל ביארו את ה"עץ" שנאמר לעניין טומאה במובן הרחב ביותר, הכולל את כל הצומח, במיוחד מפני שההקשר הוא חומר גלם לעשיית כלים, ולא מצאנו בתורה מונח מקביל ונפרד לחומר גלם מצמחים רכים.

70 שמא לפ"ז יתבאר חילוקו של רבי יהודה בפיי"ג מ"ג בין המלבן, שנטמא, לבין סריגי החלונות, הטהורים, שכן סתם מלבן הוא של עץ, וכשם שלדעתו חבילי עצים שבבית טמאים כך גם מלבן המחובר לו, ואילו סריגי החלונות עשויים אולי ממתכת, ראה פיה"מ שם ופירוש רה"ג לאהלות פ"ח מ"ד ורש"י חולין קכה ע"ב ד"ה חבילי, וראה לעיל הערה 68.

71 ראה תוס' ד"ה משמעות וד"ה דהא. דברי תוס' בד"ה דבר צריכים ביאור, עיין רש"ש וחזו"א נגעים סי' י סק"ט, ואכמ"ל. בכתבי היד של המשנה שבידינו מופיע "אפילו חבילי עצים, אפילו חבילי קנים" (ובכת"י קאופמן רק "אפילו חבילי קנים"), ללא קש ותבן. מ"מ גרסה זו אינה מהווה הוכחה נגדית, שקש אינו עץ, שכן מצינו ש"חבילי עצים וחבילי קנים" הוזכרו גם במקום שניתן היה להוסיף את הקש, ראה מקוואות פ"ז מ"ז.

72 בהתאם לביאור לעיל ש"עץ" הוא בניגוד ל"אוכל".

73 מלבד זאת, יש מקום לדחות גם כאן שר' יהודה לשיטתו שעץ הדעת חיטה היה.

לא זו בלבד, אלא שמצאנו בשריפת פרים ושעירים הנשרפים שחז"ל ביארו את ה"עצים" שהוזכרו בהם במובן הרחב ביותר, כולל קש וגבבה (כך פשט הספרא ודעת רוב מפרשיו). ייתכן שכך הובנו גם ה"עצים" שהוזכרו בבית המנוגע (תוס' הרא"ש בחולין, ומשמע מתוס' במו"ק). לאור זאת, מתבססת שיטת הרמב"ם שה"עץ" שהוזכר בקבלת טומאה כולל את כל מיני הצומח.

פרק ה: שיטות הראשונים

בכירור שיטות הראשונים אקדים בתחילה את שיטות הראשונים המרכזיות בהגדרת העץ, ולאחר מכן נעיין בשיטות הראשונים שדעתם טעונה בירור פרטי.

א. שיטת הרמב"ם: כל הצומח הוא "עץ"

כאמור, לדעת הרמב"ם (הל' כלים פ"א הי"ג) כל כלי מן הצומח נחשב "כלי עץ": "כל הכלים העשויין מן הגומא ומן הערבה ומן הקנים ומן כפות התמרים ומן העלין והשריגין ומקליפי אילנות ומן החלף, כגון הקפיפות והטרסקלין והמחצלאות והמפצות, הכל בכלל כלי העץ, שהכל גדל מן הארץ כעץ". מדבריו מתבאר שכוונתו לטומאה דאורייתא, שהרי פתח את הפרק (ה"א): "שבעה מיני כלים הן שמקבלין טומאה מן התורה ואלו הן... וכלי עץ", ועל כך אמר בה"ג שכל הצמחים בכלל כלי העץ. ובכל פרק זה (הל' ב, ה, י) טרח הרמב"ם להבדיל בין טומאה דאורייתא לדרבנן, וכאן לא אמר שטומאתם מד"ס. ובהקדמה לפיה"מ (עמ' יב): "והכפיפות וכיוצא בהן מן הכלים העשויים מן הנצרים וההוצין והגומא וכפות התמרים והקנים וכיוצא בהן הם כולם בכלל כלי עץ כמו שיתבאר במסכתא זו, ולשון התורה הוא שכל המינים הללו מקבלים טומאה, חוץ מכלי זכוכית בלבד שאינם מקבלים טומאה אלא מדרבנן"⁷⁴.

ב. שיטת תוספות בתירוץ הראשון: קש נטמא מדאורייתא

תוס' (שבת סו ע"א ד"ה כוורת הנ"ל) בקושייתם הניחו בפשטות שלא כדעת הרמב"ם, ותמהו על טומאת כלי הקש (אליבא דר' עקיבא): "הא לא כתיב בפרשה אלא כלי עץ ועור ובגד ושק".

74 הבאתי את דברי הרמב"ם בהרחבה, מפני שראיתי בספר 'מתנת חלקו' (לרב משה מרדכי שטגר, שבת סו ע"א) שכתב בדעת הרמב"ם שהדין שכל הצומח בכלל "עץ" הוא מדרבנן, ע"פ מש"כ בהל' כלים פכ"ג ה"א: "ואין המפץ בכלל כלים האמורין בתורה". לענ"ד הדברים לא ניתנו להאמר, ומה שכתב בעניין המפץ התבאר בפיה"מ פכ"ד מ"י, שהוא גרוע משאר הכלים מהצמחים הרכים: "כי האריגים הפשוטים הנארגים מן החלף והקנים והגומא וההוצין וקלפי האילנות וזמורותיהן הדקין וכיוצא בכך הן הנקראין מפץ. וזכור את התנאי אשר התנינו באמרינו 'הפשוטים'... וידוע שגם עושים מן האריגים הללו כלים כגון הכפיפות והסלים והקנונים ודומיהם, ואלה הן מכלל כלי עץ כמו שבארנו כמה פעמים, מפני שיש להן בית קבול, אבל המפץ...". לביאור שיטתו עיין סי' ב פרק ב.

תוס' מתרצים בתחילה את טומאת כלי הקש לדעת ר' עקיבא: "דקש נמי חשיב של עץ, כדאמר (ברכות מ ע"א) פרי שאכל אדם הראשון חטה היתה". מקור זה לטומאת כלי הקש מעורר מספר שאלות: האם כוונת תוס' לומר שכלי הקש הטמאים הם מחיטה דווקא (או שמא מכלל מיני הדגן, כדברי ר' יהודה בברכות שם, שהתינוק מחכים כאשר הוא אוכל "כזית דגן"), או שמא כך הדין בכל צמח שיש לו קשיות מסוימת? לשון אחרת: האם זוהי גזירת הכתוב מיוחדת, שמוגבלת למה שנאמר בה, או שלדעתם קריאת השם "עץ" על חיטה היא דוגמה בעלמא, שאף החיטה עשויה להיחשב כעץ, וממנו נלמד שהגדרת "עץ" איננה כפי שסברו תוס' בקושיה. שאלה נוספת הקשורה בכך היא, האם כוונתם להעמיד את טומאת כלי הקש דווקא כדעת ר' יהודה בברכות, בניגוד לר' מאיר ור' נחמיה, שלדעתם עץ הדעת היה גפן או תאנה? או שמא מר' יהודה נלמד גם לשיטת שאר התנאים, שיש מקום להגדיר את הקש "עץ"?

ב'תוספות אשכנזיות עתיקות למסכת שבת' לשבת לה ע"א (נדפסו ב'ירושתנו' ד עמ' כה) מבואר כאפשרות הראשונה, שתוס' מעמידים את טומאת כלי הקש דווקא כדעת ר' יהודה, שכן כתבו: "נראה לי דקש הוא עץ גמור, וסבר לה כמ"ד אילן שאכל ממנו אדם הראשון חיטה היתה וקראו הכתוב עץ". וכן בריטב"א (שבת סו ע"א) בשם תוס': "וטעמא דרבי עקיבא דמטמא... דסבר לה כמאן דאמר עץ הדעת שאכל אדם הראשון חטה היתה" (אלא שהריטב"א כנראה ראה בזה דוחק, ולכן כתב שהנכון יותר כתירוץ השני של תוס'). וכך הבינו כמה אחרונים, שתוס' מעמידים את טומאת כלי הקש דווקא כדעת ר' יהודה⁷⁵. ממילא משמע שזוהי גזיה"כ מצומצמת, כלשון הפני יהושע על אתר: "ולתירוצם הראשון נמי משמע דדוקא בקש מטמא ר"ע דמין עץ הוא, ולא בשאר דברים דלא כתיבא

75 במצפה איתן ציין לר"ה טז ע"א: "אמר רבי יהודה משום רבי עקיבא... אמר הקב"ה: הביאו לפני שתי הלחם בעצרת, כדי שיתברכו לכם פירות האילן". רש"י (ד"ה שתי הלחם, בפירושו השני) מסביר את הקשר בין שתי הלחם לפירות האילן: "ואני שמעתי דרבי יהודה לטעמיה, דהא אזלא כמאן דאמר בסנהדרין (ע ע"ב) עץ שאכל אדם הראשון חטה היתה". לפ"ז מתברר שאכן ר"ע סובר כך, כשיטתו כאן לטמא כלי קש. כיו"ב כתב הרש"ש, ששיטת הספרא שקש נקרא "עץ" (ראה לעיל הערה 64) היא משום שסתם ספרא ר' יהודה.

מימרא נוספת של ר' יהודה שניתן לקשור לשיטתו מצינו בירושלמי שקלים פ"ו ה"ב: "ועל הנחל יעלה על שפתו מזה ומזה כל עץ מאכל, לא יבול עלהו ולא יתם פריו, לחדשיו יבכר (יחזקאל מז"ב). תני, אמר רבי יהודה: לפי שבעולם הזה תבואה עושה לששה חדשים ואילן עושה ל"ב חודש, אבל לעתיד לבוא התבואה עושה לחדש אחד ואילן עושה לשני חדשים, מ"ט? לחדשיו יבכר". שמא ר' יהודה לשיטתו שהחיטה היא עץ הדעת כולל אותה גם ב"עץ מאכל" שביחזקאל. בשו"ת בית יצחק (יו"ד ח"ב סי' מב,א, בשולי התשובה) העיר על הגמ' "מאן הוודו לו? ר' מאיר", והרי ר"מ סובר שעץ הדעת היה גפן! וכתב שמטעם זה תוס' נקטו בתירוץ השני שמדובר בטומאה דרבנן (והוסיף שלגרסה במדרש, ראה להלן, שר"מ הוא הסובר חיטה היה אתי שפיר), וכ"כ ב'מתק שפתיים' (לר' אברהם אבלי יפה, שבת שם). לענ"ד קושייתו מר' מאיר מיושבת, אפילו אם תוס' סוברים שר"מ יטהר כלי קש, שהרי מה שנאמר ש"הוודו לו" הוא לעניין מדרס ולא על כוורת ושפופרת, ובזה סוברים תוס' (ד"ה טמא מדרס) שגם מ"ד שהקש אינו עץ יכול להודות בכך, משום ש"יש במינו טהרה במקוה".

בפרשה⁷⁶. וכן במקדש דוד (סי' נד, ב): "ס"ל להתוס' דלאו כל הגדל מן הארץ בכלל כלי עץ, רק קש של חטין הוא הנקרא עץ", וכן להדיא בדברות משה (שבת סי' כו הערה נו, עמ' תצח). ראייה להבנה זו בתוס' מכך שבחרו בפסוק על עץ הדעת, שפירושו תלוי במחלוקת, ולא הזכירו את הפסוק המפורש על פשתן "ותטמנם בפשתי העץ" (יהושע ב, ו), כפי שהעיר היעב"ץ: "דעדיפא איכא בפשתי העץ". נראה שתוס' סוברים שזהו לימוד מקומי, ולכן חיפשו פסוק על קש החיטה.

אולם מתוס' הרא"ש (שבת פד ע"א) משמע כאפשרות השנייה, וז"ל: "והא דמטמא רבי עקיבא לעיל כוורת הקש, איכא למימר דקש עדיף משיפה וגמי לפי שהוא קשה וחשיב ליה ר' עקיבא כעץ כדאמר בפרק שלשה שאכלו: עץ שאכל ממנו אדם הראשון חטה היתה". מדבריו מתבאר שאין זו גזה"כ בחיטה, אלא סברה שהקש קשה כעץ עץ, ועניין עץ הדעת אינו אלא דוגמה לכך. יש לשים לב לחידוש שבדברים, בהשוואה להגדרה המקובלת של עץ כצמח רב שנתי: הקש, החד שנתי, נחשב לעניין זה כעץ יותר מאשר השיפה והגמי, שהם צמחים רב שנתיים! הווי אומר: הקובע לעניין קבלת הטומאה הוא "עץ" כחומר גלם לכלים, והדבר תלוי באיכות החומר, ולא בהגדרת הצמח⁷⁷.

הלימוד מהדעה שעץ הדעת היה חיטה מעורר שאלה נוספת. בבראשית רבה (פרשה טו, ט) נאמר: "מה היה אותו האילן שאכל ממנו אדם וחוה? ר' מאיר אומר: חטים היו, כד לא הוה בר נש דיעה אינון אמרין: לא אכל ההוא אינשא פיתא דחטי מן יומי. רבי שמואל בר ר' יצחק בעי קמי רבי זעירא, א"ל: אפשר חטים היו? אמר לו: הין. א"ל: והכתיב 'עץ'! א"ל: מתמרות היו כארזי לבנון". לפי המדרש הדעה שעץ הדעת חיטה היה סוברת שהחיטה בצורתה כיום אינה "עץ", אלא שבגן עדן הייתה מיתמרת⁷⁸. לאור זאת, לכאורה קשה לבסס על שיטה זו הרחבה של המושג "עץ"⁷⁹.

76 הפנ"י תמה מאוד על תוס', שהגבילו את הטומאה למה שמפורש בפסוק, מהסוגיה בסוכה כ ע"ב על טומאת המחצלות וממשניות בכלים על טומאת מפץ וכיוצא בו (אלא שנראה מדבריו שהקשה על תוס' גם מטומאת מדרס, ועל כך התשובה פשוטה, שתוס' מודים בה מדין "יש במינו"). לדיון בדבריו ראה סי' יא הערה 4.

77 במרומי שדה (ברכות מג ע"ב) משתמע שהבין מתוס' הרחבה יתירה מזו של ה"עץ", שלדעתם הדבר פשוט מעיקרא שכל הצומח בכלל "עץ" פרט לדבר מאכל, והקושי המיוחד בעניין הקש הוא מפני שהקש ראוי למאכל בהמה, ולכן הוצרכו לילפותא מעץ הדעת. זה לשונו: "דיש לעץ שני הוראות, הוראה אחת השם אילן, ושנית דבר שאין לו טעם וגדל מן הארץ... וכמ"ש התוס' בשבת... דקש לענין טומאה כעץ דמי. אלא שכתבו הטעם משום דחטה מין אילן הוא, וזה אינו אלא משום [נראה שר"ל: ומה שהוצרכו תוס' ללימוד זה אינו אלא משום] דקש מאכל בהמה היא והרי יש לו טעם, אבל עץ הגדל מן הארץ, אף שאינו מין אילן, מכל מקום עץ הוא". לא הבנתי כיצד הבנה זו בתוס' מתיישבת עם התוס' בפד ע"א שכתבו ששיפה וגמי אינם "עץ" וביארו על רקע זה את דין המפץ.

78 ביטוי לכך גם בגמ' בכתובות קיא ע"ב, שלע"ל עתידה החיטה שתימטר כדקל (עין יעקב, על העין יעקב סו).

79 העיר על כך בשו"ת בית יצחק הנ"ל. ב'אמרי דבש' (לש"ב ר' דוד שטיגליץ, בסוף ספר 'הצל"ח החדש', שבת

אלא שבגמ' בכרכות מ ע"א שציינו לה תוס' משמע שהחיטה עדיין נקראת "עץ":
 "על פירות הארץ בורא פה"ע לא יצא. פשיטא! אמר רב נחמן בר יצחק: לא נצרכה אלא
 לרבי יהודה דאמר חטה מין אילן היא... סד"א, הואיל ואמר רבי יהודה חטה מין אילן
 היא ליברך עליה בורא פרי העץ, קמ"ל: היכא מברכינן בורא פרי העץ – היכא דכי
 שקלת ליה לפירי איתיה לגוואז והדר מפיק...". לא נאמר בגמרא: "הואיל ואמר ר' יהודה
 חטה מין אילן היה... קמ"ל כיוון דהשתא לאו אילן הוא..." וכדומה. משמעות לשון
 הגמרא, שכשם שאילן היה בשעתו – גם כעת מין אילן הוא, ואעפ"כ אין מברכים עליו
 בפה"ע, כי זהו דין מיוחד בברכת בפה"ע, שתלויה בכך שהפרי נקטף והעץ נשאר ומוציא
 פירות חדשים. וכך ביאר בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ספר סיני וליקוטים סי' שנו, בענין הגדרת
 "יוצא מן העץ" שאין מדליקין בו בשבת): "דודאי 'פרי העץ' לא מקרי אלא מידי דכי קא שקלת
 לפירא איתיה לגוואז דהדר מפיק... דמשמע 'פרי העץ' שנוטלין הפרי מן העץ ומניחין
 העץ לעמוד בקרקע, ופשתן וקנבוס וצמר גפן לאו אורחייהו בהכי, הילכך 'פרי האדמה'
 מיקרו... אבל יוצא מן העץ איקרו"⁸⁰. וכעין זה בחפץ ה' (לאוה"ח הקדוש, ברכות שם): "ולא
 תיקשה, סוף סוף הרי עץ קרייה רחמנא, דכתיב 'ומעץ הדעת' וכו', וא"כ למה אין מברכין
 עליה בורא פרי העץ? דלא תקנו חכמים לברך בורא פרי העץ אלא על אילן החשוב
 וקבוע דהגם דשקלת לפירי איתיה לגוואז... משא"כ דכה"ג בחטה, בטל הוא אגב ארעא
 וכארעא סמיכתא הגם דעץ מיקרי". ובנשמת אדם (כלל נא, ד"ה בגמרא) דקדק מלשון
 הגמרא, "דהגמרא ידע דבאמת ס"ל לר' יהודה דחטים שלנו נמי אקרי אילן, אלא לענין
 ברכה נקרא פרי האדמה... ואין ספק דמזה יצא לתוס' בשבת... קש מטמא דאקרי עץ,
 ולכאורה הוא תמוה, שהרי בהדיא אמרינן כאן דלר' יהודה מברך בפה"א, אלא ע"כ
 דצ"ל לר"י הכי אף לפי המסקנא"⁸¹.

מכל מקום, לענ"ד תירוץ תוס' אינו נמלט מדוחק: בשלמא אם לדעת ר' יהודה
 החיטה בגן עדן הייתה כפי שהיא כיום ואעפ"כ נקראה "עץ", יש מקום לראות בה דוגמה

10א. תירץ ע"ד הדרוש (אע"פ שלא הזכיר את המדרש, אלא רק הקשה מדוע הכוסס את החיטה
 מברך בפה"א), שאחרי החטא החיטה נגרעה והפכה לפרי אדמה, אבל הגדרת "עץ" בתורה נקבעת
 לפי המצב שלפני החטא. לענ"ד הדבר תמוה: וכי גם בערלה נחשיב את החיטה כעץ מאכל? וכי
 הנחש, שבגן עדן היה הולך על רגליו, יטמא כנבלה? (עיין ערובין יג ע"ב).

80 המהר"ם מוסיף להקשות, שמצאנו בתורה שפרי עץ הדעת נקרא גם "פרי העץ" (בראשית ג, ג),
 ומתוך שאכן בגן עדן האילן היה מתקיים, כשם שיש גן עדן עודנו משומר בענביו (ברכות לד ע"ב).
 מכל מקום, לדעתו שם "עץ" אינו תלוי במציאות זו, אלא רק שם "פרי העץ". וכיוון לדבריו
 בנשמת אדם שלהלן.

81 המאירי שם שאל על מסקנת הגמרא: "שמא תאמר, א"כ לענין מה נקרא אילן? פירשו גדולי
 המפרשים [הראב"ד, הובא בספר המכתם שם] לענין נודר, ר"ל שאם אמר 'הריני נזיר שזה מין אילן'
 שהוא נזיר וכן כל כיוצא בזה". מכאן שלדעתו אין דין מיוחד בחיטה להיחשב אילן לענין טומאה.
 הדבר עשוי להתפרש לשני צדדים: שלדעתו אין טומאה אלא בעץ ממש, או שדעתו כרמב"ם שכל
 הצומח בכלל "עץ", ואין דין מיוחד בחיטה.

לכלל הצמחים אשר כמוה, כדברי תוס' הרא"ש. אולם לאור המדרש, שמסתבר שגם הגמרא מסכימה לו, מתבאר שהחיטה נקראת "מין אילן" רק מפני שבעבר הייתה גדולה וחזקה כעץ. אם כן, הדעת נותנת כהבנת המקד"ד הנ"ל שרק קש החיטה קרוי "עץ" ולא שאר מיני הקש, מפני שאין לנו ראיה וסיבה לקוראם "עץ". וזהו דוחק, שר' עקיבא מטמא כלים העשויים מ"קש" בלי לציין שמדובר בקש מן החטים דווקא⁸².

קושי נוסף בתירוץ זה, שגם אם נתפוס אותו כמובן הרחב ביותר, שקש הוא דוגמה לכל צמח בעל קשיחות מסוימת, אין בו הסבר לטומאת חלק מהצמחים שהוזכרו בפרק א, כגון כיס מנייר עשבים ומחצלת הגמי אליבא דר' דוסא. וכבר העיר על כך המשא"ח (כלים פי"ז מט"ו): "לפי מ"ש התוס'... הא דכלי הקש מקבלין טומאה משום דקש חשיב כמו עץ... וזה לא שייך בכלי הנייר שעשוי מעשבים. אבל עור כתבו שם דטומאת כלי הקש מדרבנן, וא"כ ה"ה בנייר מדרבנן". גם דברי רבי שמעון במשנה בכלים (פי"ז מ"ז): "אף של פקועות כיוצא בהן", כלומר, ככלי הקש שנחלקו בהם ר"ע וריב"נ, אינם מובנים, אם ר"ע אמר את דבריו מכוח גזה"כ מיוחדת בקש (ראה לעיל פרק ב בהרחבה בעניין פקועות אלו).

ג. שיטת תוספות בתירוץ השני: טומאת הקש מדרבנן

בתירוץ השני כתבו תוס' בקצרה: "אי נמי הך טומאה דרבנן היא". לא התפרש בתוס' מהו היקפה של גזירת חכמים זו, אולם בתוס' בשבת פד ע"א (ד"ה מפץ) כתבו: "ואומר ר"ת דהכא במפץ של שיפה ושל גמי דאין לו שום טומאה אלא מדרבנן לבר מוטומאת מדרס כדפירש לעיל בפרק במה אשה"⁸³. במקור הדברים בספר הישר לר"ת (סי' רנח) נאמר ששיפה וגמי אינם עץ ואין להם טהרה במקווה, אך לא הוזכר האם יש להם טומאה מדרבנן, וכך גם בכמה ראשונים שהלכו בדרכו (ראבי"ה, תוס' רבנו פרץ, רשב"א, ר"ן, ועוד; ראה להלן סי' ב עמ' 63). אך התוס' כאן מכריעים כתירוץ השני בסו ע"א, ונוקטים שעל פיו חכמים גזרו גם על השיפה והגמי (עיי' מהר"ם מלובלין). ובתוס' הרא"ש שם התבאר יותר: "כלי שיפה וגמי לא כתיבי לא לגבי טומאת מת ולא לגבי טומאת שרץ, והא דמטמא רבי עקיבא לעיל כוורת הקש, איכא למימר דקש עדיף משיפה וגמי לפי שהוא קשה וחשיב ליה ר' עקיבא כעץ... א"נ מדרבנן אית להו טומאת מת אף על גב דלא חזו למדרס, כר' דוסא דאמר בשילהי פ"ק דסוכה מחצלת של שעם"⁸⁴ ושל גמי טמאים טומאת מת". הווי

82 וראה הערה 2.

83 וכן בתוס' תלמיד ר"ת על ב"ק (נדפס בשיטת הקדמונים) כה ע"ב ד"ה טמאים באהל: "תימה אכתי אהנהו מחצלות גופייהו, מנלן דמקבלי טומאה אפילו יש להן בית קיבול, דלא מצינו טומאה בתורה לכלים של שיפה ושל גמי, אם לא מחמת שיהו ראויין למדרס, ובקל וחומר? ונראה דטומאתן מדרבנן בעלמא. מפי רבי".

84 אזכור השעם רומז שלדעתו אינו עץ ממש, אך בפירושו לכלים פי"ד מ"ה כתב כערוך שהוא קליפי עצים. לעומת זאת הר"ש שם, שסובר שהוא עץ (ראה הערה 5), הוכיח (בכלים פכ"ד מ"י) מהסוגיה בסוכה רק מהגמי ולא מהשעם.

אומר: שיפה וגמי ראויים לטהרה יותר מאשר הקש, ואעפ"כ הם טמאים מדרבנן, כפי שמוכח בגמ' בסוכה. וכן כתב המשא"ח (כלים פ"ז מט"ו), שכיס של נייר העשוי מעשבים מקבל טומאה לפי תירוצם השני של תוס', ולא לפי תירוצם הראשון.

כך כתב גם היראים (סי' תכא): "מחצלת של שיפה ושל גמי... אין מקבלין טומאה אלא מדרבנן". חידוש מיוחד יש בדבריו, כי לדעתו אפילו טומאת מדרס אין בהם מדאורייתא (ע"ש ולהלן סי' ב), וסוגיית מפץ לא עסקה בהם כלל. מכאן שלדעתו הסברה ששיפה וגמי אינם עץ לא נובעת מחמת הקושי בסוגיית המפץ, שלדעתו לא נפתר ע"י חידוש זה, אלא שיטתו היא שכך הדבר מסתבר מצד עצמו, שאין זה "עץ".

לעומת זאת הריטב"א (סו ע"א) כתב: "וטעמא דרבי עקיבא דמטמא פרש"י ז"ל דקסבר דקש כעץ הוא חשוב... והנכון יותר דמדרבנן הוא דמטמא, שעשאוהו כשל עץ הואיל וקשים כעץ". לדעתו אף חכמים לא טימאו אלא את הצמחים הקשים, ולא שיפה וגמי, ודבריו מוקשים מהמקורות בפרק א על טומאה בצמחים הרכים.

עלי האילנות – לשיטת תוספות

לשיטת תוס' צמחים רכים אינם "עץ", לא ברור מה מעמדם של חלקים רכים בעץ, כגון עלי הלולב. המאירי (שבת פד ע"א) כותב בדעת תוס': "שהמפץ הוא של גמי ושל שיפה... ובשני של בבא קמא יראה שיש למפץ טהרה, ואיפשר שהיא אמורה במפץ העשויה ממיני העצים כגון חריות של דקל". נראה שכוונתו לעלי הלולב בעודם רכים⁸⁵. אולם בר"ת משמע אחרת, שכן כתב (ספר הישר, חידושים, רע) שהמפץ האמור בשבת הוא "דומיא דעץ כגון קליפת עץ, היינו דיש במינו, דדמי לעץ", הרי שהחלקים הרכים בעץ נחשבים כשיפה וגמי. כמו כן משמע בתוס' (פד ע"א ד"ה לאפוקי, וכן משמע שם סו ע"א ד"ה טמא מדרס), שכתבו בפשטות שכופת שאור אינה "עץ" ואין לה טהרה במקווה, וטומאת המדרס בה היא רק מדין "יש במינו טהרה במקווה". ומשמע שכך הדין גם על פי הדרשה שהזכירו תוס' ולפיה חיטה היא עץ. הרי לנו שהקמח אינו עץ, אפילו כאשר אינו מיועד למאכל אלא "מעשה עץ שימש". עוד משמע כך מהרא"ש (הל' מקוואות סי' יא), שכתב: "לא מיבעיא עלי קנים ועלי אגוזים, דאינן ראויין לקבל טומאה כלל, אלא אפילו מקל וקנה, שאם עשה להם בית קיבול מקבלין טומאה, מזחילין בו". מכאן שבית קיבול מעלי קנים ואגוזים טהור; אך שמא הטעם משום שאינו בר קיימא⁸⁶. האור"ש (הל' ע"ז פ"ו ה"י) נקט להדיא בדעת תוס' שעלי זיתים ואפילו עלי תמרים אינם "עץ" לעניין טומאה, ע"ש היטב בביאורו לסוכה לז ע"א⁸⁷.

85 המונח "חריות של דקל", בלשון חז"ל ובלשון המאירי, משמש חליפות לעלים רכים ולענפים קשים, עיין במאירי יומא ע"ב, סוכה לב ע"א, חולין נא ע"ב ונד ע"א, אבל נראה שהוזכר כאן בגלל האפשרות לעשות מפץ מעליו הרכים.

86 והשווה רמב"ם הל' מקוואות פ"ט ה"ט"ו ולבוש יו"ד סי' רא סי"ד, ואכמ"ל.

87 לדעת הרמב"ם, לעומת זאת, הדבר פשוט שכל אלה הם עץ, וכלל במפורש (בהל' כלים פ"א ה"ג הנ"ל) בחדא מחתא צמחים רכים עם חלקים רכים בעצים, כגון כפות התמרים.

שיטות ראשונים נוספים

רש"י

מפירושו רש"י (סו ע"א ד"ה וריב"ג) למחלוקת ר"ע וריב"ג על כלי הקש, שנחלקו האם הקש נחשב לעץ בגלל קשיותו, מתברר שלדעתו צמחים רכים אינם בכלל "עץ" לכו"ע⁸⁸. ומשמע שלדעתו צמחים אלו אינם מק"ט אפילו מדרבנן, שהרי ריב"ג מטהר לגמרי, ואף ר"ע מודה בהם. כמו כן משמע מפירושו בשבת פד ע"א: "מפץ – של קנים", שמפץ העשוי מגמי אינו מקבל אפילו טומאת מדרס. לדיון נרחב בשיטתו ראה סי' ב, פרק ב. מאידך, לגבי הקש משמע שלדעתו ר' עקיבא מטמא אותו מדאורייתא. כך משמע גם מפירושו בחולין קכט ע"א (ד"ה ומשני) על כופת שאור, ש"מעשה עץ שימש", שהיא נעשתה כעץ ממש (ולא כסברת תוס' שטומאת הכופת מדין "יש במינו"). הרי לנו שלדעתו גידולי קרקע שהתקשו נחשבים כעץ אע"פ שהיו רכים מעיקרם. נמצא שדעתו להלכה כעין שיטת תוס' בתירוצם הראשון, ע"פ ההבנה המרחיבה בו, שכל צמח בעל קשיות מסוימת דינו כעץ.

ראב"ד

הראב"ד בעדויות פ"ב מ"ח, בעניין דברי רבי עקיבא לגבי סנדל הסיידים הטמא מדרס, כתב: "פירושו: סנדל של סיידין של קש הוא... ואשמועינן תו דמנעל של קש דינו ככלי עץ וככלי עץ דמי, ולאפוקי מדר' יוחנן בן נורי דא"ר יוחנן לאו כלי הוא, והכי איתא במסכת שבת פרק במה אשה". הנוסח "דינו ככלי עץ וככלי עץ דמי" נראה ככפל לשון, ושמא צ"ל "דינו כעץ וככלי עץ דמי", כלומר, תרתי קמ"ל, שהוא עץ ושהוא כלי. ובדעת ריב"ג כתב הראב"ד ש"לאו כלי הוא" ולא ש"לאו עץ הוא", ומשמע שאף הוא מודה שהוא עץ, וכנראה נחלק בסנדל של קש מפני שאינו מתקיים, או מפני שאין דרך לעשותו מקש. משמע, אפוא, שהכל מודים שהקש הוא עץ, והדברים מתאימים למסקנת הראב"ד על הספרא (הג"ל פרק ד סעיף ג) שהקש והתבן בכלל "עץ".

עוד משמע מכאן שאפילו טומאת מדרס, שהיא הנושא הנדון בעדויות, תלויה בהיות הקש "עץ", ולא כשיטת תוס' שמפץ טמא מדרס אע"פ שאינו עץ. הדברים מתאימים

88 וכ"כ בדעתו המשא"ח כלים פי"ז מי"ז. ראה גם ברש"י יומא עח ע"ב ד"ה מנעל הוא, שחילק בין מנעל עץ, שאסור ביוה"כ, לבין מנעל מצמחים רכים, שמוותר, אם כי לא כתב בפירושו שאינם עץ אלא שאינם בגדר מנעל. הדברות משה (שבת סי' כו הערה נו, עמ' תצח) למד מסתימת רש"י שאליבא דר"ע הקש נחשב כעץ בין בחיטה ובין בשאר מיני הקש, והסיק מכך שלדעתו הדבר אינו נלמד מגזיה"כ על עץ הדעת, המלמדת על החיטה בלבד, אלא שיטתו כדעת הרמב"ם. ואיני מבין, שכן מרש"י משמע להדיא שהחידוש בקש הוא מפני קשיותו היחסית, ואילו הרמב"ם טימא את כל מיני הצומח. בסד"ט (כלים דף ריב"ב) כתב בדעת רש"י שזרעים נחשבים עץ א"כ הם מיועדים לאכילה (כעין סברת המרומי שדה, ראה הערה 77), ואעפ"כ שיפה וגמי טהורים, ולא הבנתי טעמו. ראה גם סי' ב הערה 9 וצורף לכאן.

לשיטת הראב"ד במפץ (בהשגתו בהל' מקוואות פ"א ה"ד ומקומות אחרים), ראה סי' ב פרק ב. נראה, אפוא, שדעת הראב"ד כרמב"ם שכל הצומח, לרבות צמחים רכים כשיפה וגמי, דינו כעץ⁸⁹.

ר"ש

דעת הר"ש (כלים פ"ז מי"ז ופכ"ד מ"י) ששיפה וגמי אינם "עץ", והם טמאים מדרס משום שטומאה זו נוהגת גם במה שאינו עץ ממש. לגבי טומאת מת, מדברי הר"ש בשלושה מקומות משמע שלדעתו הצמחים שאינם עץ אינם מק"ט כלל, אפילו אם הם כלי קיבול: א. בכלים פ"י מ"ד הביא את התוספתא (כלים ב"ק פ"ז הי"א): "החמת מעור הדג והנייר שהלביש בו את החבית וצדה למטה הרי מצלת" (לדין בתוספתא זו ראה סי' ז עמ' 273), ופירש: "החמת עשויה מעור הדג או מן הנייר ולא מקבלי טומאה, דנייר הוא של עשבים, קלף שעושיין מקוטיין בלע"ז". ובהגהת רבי בצלאל אשכנזי ע"פ כת"י של פירוש הר"ש (נדפסה במשניות 'דעת אליהו' עמ' ריב) נוסף: "וכן חמת של נייר לא מקבל טומאה דלא כלי עץ⁹⁰ הוא, דנייר הוא של עשבים, קלף שעושיין מעשבים וכדו', קוטיין בלע"ז". הר"ש מבאר שחמת מנייר אינה מק"ט, מאחר שהעשבים אינם עץ, ולכן היא מצילה את החבית מטומאה.

צריך עיון ליישב את דבריו עם המשנה בפ"ז מט"ו על כיס מנייר, שמק"ט (והתקשה בזה רעק"א בכלים פ"ב מ"ה). ב'מים טהורים' התחבט בדבר והציע שתי אפשרויות: תחילה כתב (פ"ב מ"ה, בנדמ"ח עמ' כט) שלדעת הר"ש כלים מצמחים אלו טהורים לגמרי, והמשנה על נייר שעשאו כלי קיבול המק"ט עוסקת בנייר מעור (ולא כפירוש הרע"ב)⁹¹. לאחר מכן (פ"ז מט"ו, עמ' קנח-קנט) נטה לומר שלדעתו הם טמאים מדרבנן⁹², ואעפ"כ חמת של נייר מצילה מטומאה, מפני שדבר המק"ט מדרבנן מציל⁹³. תירוצו

89 בתוס' שאנץ בעדויות שם (שכנראה נכתב ע"י הרא"ש, ראה 'סנהדרין גדולה' ח"ו עמ' 26) כתב: "על סנדל של סיידין – אע"ג שהוא (קשה) [נלע"ד שצ"ל קש], דמנא הוא, ור' יוחנן [בן גוריון] פליג. השלמה מהשערת ש"ס וילנא] ס"פ במה אשה". לא כתב "דעץ הוא", ואפשר שלדעתו לדין מדרס א"צ שייחשב עץ, וכדעת הרא"ש בכלים פכ"ד מ"י.

90 עלה בדעתי שאולי הנכון "עור", אבל עיון בצילום כת"י של רב"א אינו מותיר מקום לספק שאכן הקריאה "עץ".

91 לענ"ד לא משמע כן מלשון הר"ש שם: "אפילו מעור שלא נעבד ומן הנייר". אם הנייר הוא עור שלא מעובד, אך ברמה אחרת של עיבוד מאשר "עור המצה", לא היה לו להגדיר את עור המצה כ"עור שלא נעבד", שהרי הגדרה זו כוללת גם את הנייר.

92 המים טהורים הוכרח לומר זאת מפני שהר"ש בכלים פכ"ז מ"ה מביא את התוספתא (כלים ב"ב פ"ה ה"ב) על טומאת חלוק של נייר, וכתב שיש מפרשים שמדובר בנייר של עשבים, הרי שהם מק"ט. לענ"ד יש להשיב על ראייה זו, שהחלוק טמא מדרס (עיי' להלן סי' ג הערה 66), ובוודאי כל הצמחים טמאים בו מדין "יש במינו".

93 כעין מש"כ הר"ש באהלות פ"ג מ"ה שאוכל פחות מכביצה חוצץ בחלון כי טומאתו מדרבנן, אם כי לעניין צמיד פתיל מבואר בר"ש בכלים פ"ז מט"ו שהמקבל טומאה מדרבנן אינו מציל, וראה לעיל הערה 10.

אחר ב'דעת יוסף' (כלים ח"א דף קלב,ב): החמת של נייר טהורה כי תפקיד החמת להכיל מים, והנייר אינו ראוי לכך. נראה שלשון הגהת רב"א הנ"ל אינה מתיישבת בתירוץ זה, אלא אם נעמיס בדברי הר"ש שמצטרפים כאן שני שיקולים: הנייר אינו עץ, ולכן הוא טהור מדאורייתא, וגם מדרבנן לא טמאו את החמת, מאחר שהנייר אינו מתאים לשימוש זה⁹⁴. פירוש אחר (שאף הוא אינו מתיישב יפה בלשון רב"א): החמת מנייר אינה מק"ט מפני שייחד אותה לכיסוי החבית, ודין הוא שכיסויי הכלים אינם נחשבים כלי קיבול ואינם מק"ט⁹⁵.

ב. בפט"ו מ"א כתב על כוורת הקש, על פי הגהת ר' בצלאל אשכנזי (דעת אליהו עמ' א): "וכוורת הקש - קש - זנבות שבלין, וחשיבא ככלי עץ לפי שהן קשין, ופלוגתא היא בפרק במה אשה". משמע שנקט שלא כל הצומח מק"ט, אפילו אם הוא כלי קיבול, אלא דווקא הקשים באופן יחסי⁹⁶.

ג. בפכ"ד מ"י כתב הר"ש על "מפץ של גיתות טהור מכלום": "ושמא של גיתות היינו טעמא דטהור מכלום משום דהוי של שיפה ושל גמי ולא מיוחד לשיבה. ומיהו צריך עיון בפ"ק דסוכה גבי מחצלות של גמי, דטמאות במת וטהורות בזב". הר"ש נוטה לומר ששיפה וגמי אינם מק"ט כלל כשאננם עשויים למדרס (וכ"כ הר"ש בפכ"ז מ"ג: "דאין מפץ טמא במת אלא א"כ מיוחד למדרס"), אך התקשה בגמ' בסוכה הנ"ל, שרבי דוסא מטמא את הגמי טומאת מת אע"פ שאינו עשוי למדרס.

גם כאן נוספה הגהה של רבי בצלאל אשכנזי, לאחר המשפט "ומיהו צריך עיון בפ"ק דסוכה גבי מחצלות של גמי דטמאות במת וטהורות בזב": "וי"ל דהתם מדרבנן משום כלי⁹⁷ קבול". נראה שר"ל שהמשנה בכלים עוסקת במפצים פשוטים, וכשהם כלי עץ טמאום חכמים מדין "משמש אדם ומשמשיו", ולא גזרו על מה שאינו עץ. אולם במסכת סוכה מדובר על כלי קיבול, ובהם גזרו גם על מה שאינו עץ⁹⁸. אולם

באופן דומה ניתן היה ליישב לכאורה גם אם הנייר הוא עור, על פי סברת החזו"א (כלים סי' כח סק"ו) ש"עור" המק"ט מדאורייתא אינו אלא עור המעובר, והדין שכלי קיבול מעור המצה טמא הוא מדרבנן. אלא שלגבי חמת מצאנו שבשיעור שבעה קבין היא טמאה מדרס (כלים פ"כ מ"א), ומסתבר שחמת העוטפת חבית יש בה שיעור זה (עיין כלים פ"כ מ"ב על גודל החבית), והחזו"א שם נקט שיעור המצה טמא מדרס מדאורייתא, ועיין סי' ב עמ' 100.

94 אך ראה סי' ז הערה 25, על תפקיד החמת.

95 שו"ת מי נח (לר' נח רבינוביץ, וילנה תרמ"א, סי' ז דף יז), וביאר שיש לכיסוי דין כלי לעניין זה שמציל בצ"פ, אך מ"מ אינו נחשב כלי קיבול לקבלת טומאה, עי"ש בהרחבה על כיסויי הכלים. ואעפ"כ הוצרך הר"ש לומר שהנייר אמק"ט, מפני שאילו היה עור היה מק"ט בשיעור חמישה על חמישה אע"פ שאינו כלי קיבול.

96 מה שכתב שזוהי פלוגתא בכמה אשה, כוונתו למחלוקת ר"ע וריב"נ לפי גרסת הגמרא שבבת סו ע"א שבה הוזכרה כוורת הקש, ולדעת הר"ש זוהי ברייתא, כנ"ל פרק ג.

97 לפי מה שראיתי בצילום הגהות רב"א עצמן קריאת מילה זו אינה בטוחה.

98 וכ"כ מדעתו הרש"ש פ"ג מ"ט, שבגמי לא גזרו אלא על המקבלים ולא על הפשוטים. בתוס'

הרא"ש כתב: "של גתות – לכסות בו הענבים ואין לו בית קיבול, או עשוי משיפה או גמי", ומשמע ששל שיפה וגמי טהור אע"פ שיש לו בית קיבול. לאור זאת כתב המשא"ח (מהדו"ק שם) שלדעת הר"ש והרא"ש הצמחים שאינם "עץ" אינם מק"ט כלל, אפילו בהיותם כלי קיבול⁹⁹.

מקור נגדי לכאורה מופיע בפירושו הר"ש לכלים פט"ז מ"ה: "סגניות של עלין – טהורות, של נצריין – טמאות". הר"ש מבאר את ה"סגניות": "עושין כמין כפיפה קטנה מן העלין ומכסין בה פירות, ואינה אלא מלאכת עראי" (לעומת זאת ברמב"ם שם ובהל' כלים פ"ה ה"ו משמע שאינה כפיפה אלא כעטיפה בעלמא). הר"ש מטהר את העלים רק מפני שאין זה כלי של קבע, אבל החומר מקבל טומאה. אפשר שהר"ש מבדיל בין שיפה וגמי, שהם צמחים רכים בכללם, לבין חלקים רכים בעץ קשיח.

בסיכומו של דבר, ברור שלדעת הר"ש שיפה וגמי אינם "עץ" מדאורייתא, ולגבי דינם מדרבנן קשה להעלות מדבריו שיטה אחידה, ומפירושו בפכ"ד מ"י ניכר שהתלבט בסוגיה זו.

סמ"ג

הסמ"ג (מ"ע רמז) העתיק כמה הלכות מדברי הרמב"ם בהל' כלים פ"א, והשמיט את הל' יג שמגדירה את כל הצומח ככלי עץ¹⁰⁰. נראה שלדעתו לא כל הצומח בכלל "עץ", אך לא נתבאר האם לדעתו יש להם טומאה מדרבנן.

רמב"ן

הרמב"ן במלחמות ביומא ב ע"ב הוכיח ששעם וקש דינם כעץ מהסוגיה בסוכה כ על טומאת מדרס בשיפה וגמי, וז"ל¹⁰¹: "ושוב מצאתי ראייה דשעם וקש דינם כשל עץ

בסוכה (כ ע"א ד"ה תנן התם וע"ב ד"ה מסככין בכוריא) מבואר שהגזירה על פשוטי כלי עץ הרחבים אמורה לחול גם על המחצלות האמורות שם (והרש"ש כתב שלפי חידושו אין צורך בדברי תוס'), והדבר מעורר קושי, שכן התוס' בסוכה הם מהר"ש עצמו (ובכמה מקומות הפנה מהתוס' לפירושו לזרעים וטהרות, ראה 'בעלי התוספות' עמ' 611). ייתכן שהר"ש בתוספותיו בסוכה נזקק לכך מפני שהזכרה שם מחצלת "של שעם ושל גמי", ולגבי השעם דעתו שהוא עץ ממש, כנ"ל הערה 5. החזו"א (כלים סי' כח סק"ח) כתב כעין זה בביאור דעת הר"ש, שהסתפק האם מפץ של שיפה וגמי, שאינם עץ ומק"ט מדרבנן בהיותם מקבלים, נחשבים כלי קיבול משום שניתן לקפלם ולהכניס בתוכם. 99 וכן משמע ברא"ש בהל' מקוואות סי' יא, ראה לעיל ליד הערה 86. אולם בפירושו הרא"ש בכלים פט"ז מ"ב משמע שכלי קיבול משיפה מק"ט, וראה גם לעיל הערה 69, וצ"ע.

100 אכמ"ל בהשוואה מדוקדקת בין הסמ"ג לרמב"ם, אך לענ"ד זו ההלכה המשמעותית היחידה באותו פרק ברמב"ם שאין לה ביטוי בסמ"ג (לאפוקי מקרים מיוחדים כמו כנף העזניה וביצת הנעמית וכיו"ב). אמנם לא פירט מה טיבו של "בגד" (הל' יא), וכנראה התכוון לכלול אותו בדבריו ש"בגד מן הגדל בארץ", כל הגדל בארץ. עור העוף (הל' ד) כנראה כלול אצלו ב"עור מן הגדל בארץ, יצאו עורות שבים" בלבד.

101 דילגתי על כמה משפטים שנראה שנפל בהם שיבוש, ראה הצעות התיקון במהדורת ספר המאור עם ביאור נר למאור, ירושלים תשע"ז, עמ' תקיט.

דתניא בפ"ק דסוכה מחצלת של שיפה ושל גמי... אין מסככיין בה מפני שעשויה למדרס ומקבלת טומאה... הרי כולם מוסכמים במיני קש שמקבלים טומאה הראויה להם, אם מדרס – מדרס, אם טמא מת – טמא מת, דהווי ככלי עץ, שלא לחוש לדברי ריב"ן דמטהר להו בין מן המדרס בין מן המת". מדבריו מתבאר שטומאת המדרס בשעם וקש וגמי מוכיחה שהם עץ, ומכאן שלא סבר כר"ת שסברת "יש במינו" מכלילה את כל הצומח בכלל עץ.

מאידך, בשבת פד ע"א כתב כר"ת, שמפץ של שיפה וגמי אינו "עץ", וצ"ע. אם חזר בו, ברי שחידושו בשבת הם "משנה אחרונה" שלו, שהרי הזכיר בהם בכמה מקומות את המלחמות (ח ע"א, לט ע"ב, קב ע"ב, קמד ע"ב, קמט ע"א). ובשבת סו ע"א, כשחזר לדון בהרחבה בסוגיה זו של מנעל השעם ביוה"כ, לא הביא ראיה זו מסוכה.

רשב"א

הרשב"א בב"ק כה ע"ב כתב כר"ת שמפץ של שיפה וגמי אינו "עץ" (חידושו לסוגיית המפץ בשבת פד אבדו, וחבל על דאבדין). לעומת זאת בסוגיית כלי הקש בשבת סו ע"א כתב: "טעמא דמילתא לא כמו שפירש רש"י ז"ל דמשום דלא חשיב כשל עץ מטהר רבי יוחנן בן נורי, דהא אפילו בכופת שאור שיחדה לשיבה טמאה מדרס... אבל בתוספות פירשו טעמא דרבי יוחנן משום דאין תורת כלי עליו דחשיב ליה כדבר שאינו מתקיים... ור' עקיבא סבר דכיון שמתקיימין לפי שעה כלים גמורים הן... והכי תניא בתוספתא דכלים... הלפת ואתרוג והדלעת שחקקו התינוקות למוד בהן העפר טהורין... ודלעת דחשוב דבר שאינו מתקיים היינו דלעת לחה, דומיא דלפת, אבל יבישה כלי עץ חשוב הוא"¹⁰². גם אם אין כוונתו במילים "חשוב הוא" למובן של חשיבות יתירה, אלא כמו "נחשב" וכלשונו בתחילת המשפט "דחשוב דבר שאינו מתקיים", מכל מקום משמע שהוא כלי עץ מדאורייתא. לפיכך נלע"ד שהרשב"א מחלק בין כלי קשיח, כמו דלעת יבשה, לבין כלי רך, כמפץ של שיפה וגמי, והכלי הקשיח עכ"פ טמא מדאורייתא. בכך דבריו דומים באופן עקרוני לתירוץ הראשון בתוס' ע"פ הבנת תוס' הרא"ש הנ"ל, שלקש וכיוצא בו יש מעמד מיוחד בגלל קשיותו, אלא שהרשב"א נוקט כך מסברה ולא נזקק ללימוד מעץ הדעת. ואפשר שלדעתו יש טומאה מדרבנן גם בצמחים רכים.

מאירי

המאירי (שבת סו ע"א) כתב כעין לשון הרמב"ם בהל' כלים פ"א הי"ג הנ"ל: "כוורת של קנים או של קש מקבלת טומאה ובכלל כלי עץ הם כדיון כל הכלים העשויים מן הגומא ומן הערבה ומכפות התמרים ומן העלים והשריגים ומקליפי האילנות, שכולם בכלל כלי עץ הם, וכן שפופרת של קש מקבלת טומאה ככל כלי העץ המקבלים". מאידך, בסוגיות

102 על היכרותו של הרשב"א את הכלים העשויים מהדלעת ראה לעיל הערה 4, במובאה ממשמרת הבית.

המפץ (שבת פד ע"א וב"ק כה ע"ב) נקט המאירי כשיטת ר"ת, שמפץ של שיפה וגמי חלוק ממפץ של עץ ואין לו טהרה במקוה. לכשנתבונן, נראה שהמאירי השמיט מהעתקתו מהרמב"ם את המילים: "ומן החלף, כגון הקפיפות והטרסקלין והמחצלאות והמפצות", ואף השמיט את הנימוק "הכל בכלל כלי העץ, שהכל גדל מן הארץ בעץ". אם השמטה זו מכוונת, אפשר שלדעתו הצמחים העשבוניים אינם "עץ", ולקש יש מעמד מיוחד, כדברי תוס' בתירוץ הראשון. אך צ"ב מה בין "גומא", שהזכיר כדוגמה לכלי עץ, לבין "גמי", שלדעתו אינו עץ.

אחרונים

הרע"ב בכלים פט"ו מ"א כתב על טומאת כוורת הקש: "חשובה ככלי עץ, לפי שעשויה מזנבות השבולין שהן קשין" (כלשון הר"ש שם ע"פ הגהת רב"א), ומשמע שבצמחים הרכים אין טומאה, וכן משמע מדבריו בפ"ז מ"ד¹⁰³. מאידך כתב בפ"ז מט"ו על העושה כיס מנייר שהנייר הוא מעשבים, וצ"ע.

הפני יהושע (שבת סו ע"א) הקשה על תוס' ונקט כדעת הרמב"ם שכל הצומח בכלל "כלי עץ"¹⁰⁴. בעקבותיו דרך גם המי נפתוח¹⁰⁵, וכן דעת התפא"י¹⁰⁶. אף הנצי"ב נקט שהעיקר כדעת הרמב"ם שכל הצומח בכלל "עץ" מדאורייתא¹⁰⁷, על פי הראיה מהתו"כ בעניין שריפת פרים הנשרפים (ראה פרק ד), וכך נקט בפשטות בערוה"ש העתיד סי' קפו סי"ט. המשא"ח בכמה מקומות ציין למחלוקת תוס' והרמב"ם ללא הכרעה¹⁰⁸, וכן בסדרי טהרות (דף ריב,ב).

לעומתם, החזו"א נקט כתוס', ותמה על הרמב"ם מכוח דין המפץ, שאין לו טהרה במקוה¹⁰⁹. מדבריו (כלים סי' כג סק"ח) משמע שמיני הצומח שאינם עץ אין להם טבילה במקוה אפילו אם הם כלי קיבול, שכן תמה על לשון פיה"מ בכלים פ"ז מ"ז, לגבי הקנה שנחתך: "אם חתכן ליתן בהן כוחל וכיוצא בו והוציא כל מה שבתוכן נעשו מכלל כלי עץ המקבלין ומתטמאין ומתטהרין במקוה", מדוע כתב הרמב"ם שמיטהרין. במקום אחר (יו"ד סי' קכו סק"ז) הסתפק החזו"א בעניין זה: "ואפשר דאין להם טהרה במקוה אף

103 ראה הערה 15.

104 על קושייתו ראה הערה 76.

105 פרפר לז"ג: "דבורי התוס' מרפסים איגרי... כבר שדא בהו נרגא הפני יהושע". אך בפרפר לד,ז כתב שגמי אינו עץ, וצ"ע.

106 בהקדמתו לטהרות 'יבקש דעת' אות מד; כלים פ"ב מ"א, יכין אות א; שם מ"ה, בועז אות ט, וראה גם לעיל הערה 15.

107 מרומי שדה ברכות מג ע"ב, שבת כו ע"א, ובעיקר בברכת הנצי"ב, חידושים על הספרא, ירושלים תשנ"ז עמ' ט.

108 כלים פ"ב מ"ה, פי"ד מ"ה, פי"ז מט"ו ומ"ז, ופכ"ז מ"א.

109 כלים סי' ה סק"ו, שם סק"ז ד"ה חידוק, סי' ל סק"א, נגעים סי' א סק"א וסי' י סק"ט.

שטומאתן מדרבנן". לענ"ד ספקו לגבי קנה תמוה, שהרי מפורש שלשפופרת יש טבילה במקווה (פרה פ"ה מ"ד), וסתם שפופרת היא של קנה, כנ"ל פרק ג. כמו כן שנינו שם (מ"ג) לגבי קרויה שיש לה טבילה, אע"פ שלדעת תוס' טומאתה מדרבנן, כמ"ש החזו"א כלים ס"י ה סקי"ז, ושם נשאר החזו"א ב'צריך עיון' מה בין הקרויה, שיש לה טהרה, לבין המפץ, שאין לו¹¹⁰.

סיכום

בראשונים מצאנו כמה שיטות בהגדרת כלי העץ המק"ט: א. שיטת הרמב"ם שכל שגידולו מן הארץ הרי הוא עץ מדאורייתא, ונראה שזוהי גם שיטת הראב"ד. ב. שיטת תוספות בתירוץ הראשון שיש מקור מיוחד בתורה להחשיב את כלי הקש כעץ. יש שהבינו שלפי מקור זה הדין שנוי במחלוקת תנאים (תוס' אשכנזיות, ריטב"א, ועוד), וגם היקפו מצומצם, לקש של חטים בלבד (פנ"י, מקד"ד, דברות משה). ויש שהבינו שהמקור המלמד שהקש כעץ הוא גילוי מילתא לכל צמח בעל קשיות מסוימת, בניגוד לשיפה וגמי (תוס' רא"ש). כך משמע גם ברש"י (בדעת ר"ע), שקש וכיו"ב מק"ט מדאורייתא, וצמחים רכים אינם מק"ט כלל. גם ברשב"א משמע שחילק מדאורייתא בין צמחים קשיחים, כגון דלעת יבשה, לבין צמחים רכים. ג. שיטת תוספות בתירוץ השני שטומאת כלי הקש מדרבנן, והוא הדין לשיפה וגמי (תוס' בשבת פד, תוס' הרא"ש, יראים) וכן עשבים (משא"ח).

לגבי חלקים רכים באילן, כגון עלי הלולב, יש שנקטו שתוס' מודים שדינם כעץ (מאירי), ויש שנקטו שלתוס' אף הם אינם עץ (אר"ש, וכן משמע בספר הישר).

ראשונים שדעתם מסופקת: ברמב"ן יש סתירה לכאורה בשאלה האם שיפה וגמי הם עץ מדאורייתא, וכן במאירי. הר"ש סובר שאינם "עץ", אך יש בדבריו סתירות לכאורה בשאלה האם גזרו חכמים על כל הצמחים. גם בסמ"ג משמע שאינם "עץ", ולא כתב האם גזרו בהם מדרבנן.

כמה אחרונים נקטו כרמב"ם (פנ"י, מי נפתח, תפא"י, נצי"ב, ערוה"ש), והחזו"א נקט כתוס'.

110 לעניין שיטת הרמב"ם בטבילת כלים אלו יש לציין לטהרות פ"י מ"ח: "כלי בית הברד ושל גת: העקל, בזמן שהן של עץ – מנגבן והן טהורין. בזמן שהן של גמי – מיישנן כל י"ב חודש או חולטן בחמים". לא מוכח מהמשנה שהם מקבלים טומאה, כי אפשר שהדיון הוא רק לגבי טהרת המשקים היוצאים מהם, אבל בפיה"מ שם כתב: "אמר שהכלים האלה אם היו טמאין הרי משקיין טמאין נכנסים בין חלקיהן", ובהמשך כתב: "והטבילה אחרי כל זה בלי ספק". ובהל' טו"א פ"א הי"ז דן על כלי בית הברד והזכיר גם כלי אבנים, ולכן כתב בסוף: "ואח"כ מטביל הכלים שצריכין טבילה".

סיכום כללי ומסקנות

- א. נחלקו הראשונים מה טיבם של כלי עץ המקבלים טומאה: דעת הרמב"ם והראב"ד שכל הגדל מן הארץ נחשב "עץ". שיטת תוס' ורוב הראשונים שכלל רק האילנות נחשבים "עץ" מדאורייתא, ובפרטי הדברים לשיטה זו נחלקו הדעות: יש אומרים שהקש מן החיטה יוצא מן הכלל ונחשב כעץ (תוס' בתירוץ הראשון, להבנת הפני"י), מגזה"כ מיוחדת השנויה במחלוקת (תוס' אשכנזיח); ויש אומרים שכל צמח קשיח נחשב כעץ מדאורייתא (תוס' רא"ש, וכן משמע ברש"י וברשב"א); ולפי שיטות אלה הצמחים הרכים אינם מק"ט כלל, אף לא מדרבנן. ויש אומרים שהקש וכל הצמחים שאינם אילן מק"ט מדרבנן (תירוץ שני בתוס'). המחלוקת עוסקת בכלים שאינם ראויים למדרס, והכל מודים שכל כלי מן הצומח הראוי למדרס מקבל טומאה מדאורייתא (פרק ה).
- ב. קיימות ראיות רבות בדברי חז"ל לקבלת טומאה בכלי קיבול מצמחים רכים, כגון כיס מנייר של עשבים, וכלי קיבול מדלעת וגמי (פרק א). לפיכך קשה להבין את השיטה המטהרת לגמרי כלים אלו.
- ג. לגבי כלי קש מסוימים נחלקו תנאים: ר' עקיבא טימא ור' יוחנן בן נורי טיהרו. בדעת ריב"נ המטהר נאמרו כמה טעמים: לדעתו הקש אינו עץ (רש"י); מדובר על כלים שלא רגילים לעשותם מקש (רבותיו של רש"י); כלים אלו אינם בני קיימא (תוס'). מדברי רבי שמעון במשנה בכלים, שהתנאים שנחלקו בכלי הקש יחלקו גם בפקועות, משמע לענ"ד כדעת תוס'.
- ד. קיימים חילופי גרסאות בשאלה על אלו חפצים בדיוק נחלקו ר' עקיבא וריב"נ, וכפי הנראה גרסת הגמרא היא שנחלקו בכוורת ושפופרת של קש. בכוורת ושפופרת של קנים מסתבר שגם ריב"נ מטמא, וכל הטעמים שנאמרו להסברת דעתו בקש אינם מתאימים לקנים. מכל מקום הלכה כרבי עקיבא המטמא אף בקש (רמב"ם ומאירי), וגם הראשונים שפסקו כריב"נ (הרמב"ן וסיעתו) אמרו זאת רק על פי הטעם שטיהר את הכלים הללו כי אין רגילים לעשותם מקש, ולא פסקו באופן כללי שהקש אינו עץ (פרק ג).
- ה. עלי האילנות, יש אומרים שמק"ט מדאורייתא גם לפי השיטה המצמצמת (מאירי). אך מכמה ראשונים משמע שאף הם תלויים במחלוקת על צמחים רכים (ר"ת, תוס' ורא"ש). מכל מקום, יש ראיות רבות לקבלת טומאה בכלי קיבול בני קיימא העשויים מעלים אלו (פרקים א, ה).
- ו. רוב האחרונים שנקטו עמדה בסוגיה זו קיבלו את שיטת הרמב"ם (פני יהושע, נצי"ב, ועוד; והחזו"א נקט כתוס'), ראה פרק ה.
- ז. לענ"ד כמה נקודות מכריעות כשיטת הרמב"ם: 1. מכיוון שקבלת טומאה בצמחים רכים הוזכרה בכמה מקומות בפשטות, ולא מצינו שאמרו חז"ל שזוהי גזירת חכמים, הסברה הפשוטה יותר שטומאתם מדאורייתא. 2. כך משמע בספרא בשמיני על

טומאת כוורת הקש (פרק א), וכן בספרא בויקרא שהחשיב את הקש והגבבה (שאינה מחיטה דווקא!) כ"עץ" לשריפת פרים הנשרפים (פרק ד). 3. מהשוואתו של רבי שמעון בין קש לפקועות משתמע שבאופן עקרוני שני המינים הללו ראויים לטומאה מדאורייתא, שכן אם ר"ע טימא את הקש רק מגזירת הכתוב מיוחדת בו, או רק מדרבנן וריב"נ נחלק על גזירתו, קשה להשוות את הפקועות לקש. כמו כן, השוואת רב יוסף בסוגיה בשבת בין כוורת ושפופרת לבין סנדל מצביעה על כך שאין חילוק יסודי בין החומר הראוי לטומאת מת לבין החומר הראוי לטומאת מדרס, ולא כדעת תוס' (פרק ג).

ח. מנגד עומדים שני שיקולים עיקריים: 1. בדרך כלל המונח "עץ" התייחד לאילנות. אך מצאנו חריגים לדבר, הן בלשון התורה והן בלשון חכמים, ובפרט כאשר מדובר על חומר גלם לעשיית כלים (פרק ד). 2. הגמרא בשבת פד, האומרת שלמפץ אין טהרה במקווה, מובנת לכאורה רק אם נאמר שהוא עשוי מצמח שאינו נחשב "עץ", ומכאן שהצמחים הרכים שמהם הוא נעשה אינם "עץ". על כך יש להשיב, שהסברה שאין למפץ טהרה במקווה קשורה לנתונים המיוחדים לו ולא מפני שאינו "עץ", כפי שיתבאר בהרחבה בסי' ב. ואדרבה, מסתבר שעל מפץ זה מצמחים רכים נאמר במשנה בכלים שיש בו טומאת מת גם כשאינו ראוי למדרס.